

H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen

I

1888-92

Ved *Harald Jørgensen*

I 1939 fejrede den danske historiske forening sit 100-årsjubilæum og benyttede lejligheden til som festskrift at udsende en publikation indeholdende A. D. Jørgensens breve. I denne brevdugave indgik også et udvalg af A. D. Jørgensens breve til redaktør H. P. Hanssen-Nørremølle. Det drejer sig om 31 breve fra perioden 1889-96.

De modgående breve fra H. P. Hanssen til A. D. Jørgensen er lykkeligvis bevaret. Kort efter A. D. Jørgensens død i 1897 tilintetgjorde hans nærmeste familie det meste af hans privatarkiv, herunder omfattende brevsamlinger, men af en eller anden grund bevarede man den unge sønderjydes breve til den afdøde. På et vist tidspunkt besluttede man at give H. P. Hanssens breve tilbage til brevskriveren. Sammen med H. P. Hanssens øvrige privatarkiv kom hans breve til A. D. Jørgensen til landsarkivet i Åbenrå, hvorfra de senere er blevet afleveret til rigsarkivet og indlemmet i de sparsomme rester af A. D. Jørgensens privatarkiv. Her befinder de originale breve sig idag.

Brevvekslingen mellem den unge sønderjyde H. P. Hanssen og den midaldrende sønderjysk fødte arkivmand og historiker A. D. Jørgensen begynder i slutningen af året 1888 og fortsættes i de følgende år, indtil A. D. Jørgensens død i efteråret 1897. Brevvekslingen dækker således en begrænset årrække; men det var en afgørende periode i Nordslesvigs historie. Efter adskillige års national stilstand gik det påny fremad. Udvandringen var hørt op, den mandlige ungdom aftjente sin preussiske værnepligt og skaffede sig hermed ret til at bo og bygge i hjemstavn, og i

stigende tal meldte man sig til nationalitetskampen. En række nationale foreninger og sammenslutninger blev grundlagt i disse år, og overalt i landsdelen fremtrådte repræsentanter for den unge generation, som nu gjorde sig rede til at føre den nationale kamp videre. Den unge sundevedbo H. P. Hanssen var en af disse unge, aktive sønderjyder, og gennem hans breve til A. D. Jørgensen får vi et førstehåndskendskab til de nationale initiativer, der blev taget i dette skelsættende tiår af landsdelens historie. Vi præsenteres desuden for et bredt udsnit af de lokale personligheder, der dels var med til at gøre dagens arbejde dels i færd med at forberede sig til en kommende manddomsgerning i landsdelens nationale udvikling. Men først og fremmest fortæller brevene mangt og meget om H. P. Hanssens egen lange og travle arbejdsdag og om hans talrige nationale gøremål. Man kan på nærmeste hold følge, hvorledes ideer og nye initiativer springer frem, men også hvorledes køligt overlæg og praktisk håndlag styrer udviklingen. Den tidsperiode, som brevene dækker, er kort, men der er dog lejlighed til både at opleve H. P. Hanssen i de unge år i Sønderborg, som nyetableret bladudgiver og redaktør i Åbenrå før 1893 og som nyvalgt landdagsmand. Om disse og mange andre begivenheder og oplevelser fra årene 1888-97 giver H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen en mængde nye og værdifulde førstehånds oplysninger.

Den personlige forbindelse mellem A. D. Jørgensen og H. P. Hanssen etableredes, da den 25-årige sundevedbo kom til København i foråret 1887 for dels at uddanne sig videre dels at søge kontakt med københavnske personer, der interesserede sig for nationalitetskampen i Sønderjylland. Når H. P. Hanssen opsøgte A. D. Jørgensen i hjemmet på Lindevej på Frederiksberg, var det i første række for at søge vejledning med hensyn til studier i sønderjysk historie. Men det blev ikke hermed. A. D. Jørgensen var levende optaget af den aktuelle nationale stilling, og det blev derfor ikke blot den unge, der stillede spørgsmål til den ældre, men i ligeså høj grad denne, der udspurgte sin unge landsmand. Alt tyder på, at A. D. Jørgensen meget hurtigt fik interesse for sin gæst, og at han ikke blot betragtede ham som en udmærket hjemmelsmand med hensyn til forholdene i Nordslesvig, men også lidt efter lidt kom til at se ham som den kommende nationale fører i Nordslesvig. I første omgang betroede han ham redaktørhvervet for det lokalhistoriske

tidsskrift, som han længe havde arbejdet på at få grundlagt. Da dette foretagende var kommet godt i gang, meldte der sig nye opgaver, og A. D. Jørgensen var yderst lydhør overfor de mange forskellige nationale initiativer, som H. P. Hanssen og hans nære medarbejdere på den nationale front skitserede i de følgende år. A. D. Jørgensen var ligeledes rede til at gøre en positiv indsats for at fremskaffe de fornødne økonomiske midler, der til enhver tid behøvedes. Der etableredes ikke blot et nært samarbejde mellem de to mænd med hensyn til løsningen af en lang række praktiske problemer, men også et nært og personligt forhold, som begge tillagde stor værdi.

Gengivelsen af brevtteksterne er gennemført med moderne retsskrivning. Udeladelser er markeret med ... Udgiverens tilføjelser er sat i skarp parentes. I samtlige breve er over- og underskrift udeladt og datoer overalt opløst. I brev nr. 1 lyder overskriften: Hr. A. D. Jørgensen og underskriften: Deres ærbødigst forbundne. Allerede i brev nr. 2 hedder det: Kære hr. A. D. Jørgensen og underskriften ændres til: Deres H. P. Hanssen, i brev nr. 3 til: Deres hengivne H. P. Hanssen.

Samtlige bevarede breve bringes enten fuldstændigt eller med visse forkortelser. Kun et enkelt brev er helt udeladt, nemlig et brev dat. 28/3 1891. Der har utvivlsomt foreligget flere breve end de her gengivne. Der er et tydeligt hul i brevrækken mellem 6/6 1889 og 12/1 1891. Det er helt usandsynligt, at H. P. Hanssen ikke skulle have skrevet til A. D. Jørgensen i denne lange periode. I H. P. Hanssens arkiv finder man i hvert fald 3 breve fra A. D. Jørgensen fra 1890. Alene dette beviser, at der må være gået breve den modsatte vej.

Af pladshensyn har det desværre været nødvendigt at standse første del af brevudgivelsen midt i 1892. I en følgende årgang er det tanken at offentliggøre resten af de bevarede breve.

Noterne har til formål at identificere omtalte personer og begivenheder samt at give fornødne supplerende oplysninger, hvor udgiveren har anset dette for nødvendigt.

1.

Sønderborg 21. december 1888.

Igår var jeg i Flensborg og talte med Gustav Johannsen, der lige er kommet hjem fra Berlin.¹ Vi er helt enige med hensyn til tidsskriftet. Da hans tid er meget optaget i den nærmeste fremtid, bad han mig meddele Dem, at han er villig til at være med som udgiver. Jeg kan tilføje, at han efter mit skøn endog sætter særlig pris på at være med. Johannsen er endvidere villig til at skrive en oversigt over de vigtigste begivenheder i 1888 til første hæfte, som også efter hans mening bør udkomme i foråret. Fremdeles mener også han, at alle de sønderjyske medlemmer af kommissionen bør stå som udgivere af tidsskriftet. Og endelig giver han ligesom jeg Dem fuldmagt til at tage, hvem De vil til femte medlem af kommissionen under den forudsætning, at De tiltræder den. Sagen er altså ordnet med Johannsen.

Jessen har jeg ikke henvendt mig til endnu, da han har fordomme mod mig, som vil gøre forhandlingen vanskelig.² Johannsen mente ligeledes, at det ville være vanskeligt for ham at føre forhandlingerne med Jessen til et heldigt resultat, hvorimod han mener, De har bedst udsigt til at kunne føre dem med held. Vi har ingen mening om, hvordan Jessen vil stille sig. Han har efter Johannsens sigende udtalt sig både for og imod. Men hvis tidsskriftets første hæfte skal udkomme i foråret, er det nødvendigt, at vi snart får klarhed over hans stilling, for at kommissionen kan begynde sit arbejde. Johannsen og jeg beder Dem derfor om at forhandle sagen med Jessen i den nærmeste fremtid for at komme til et endeligt resultat.

De talte noget om at få Johannsen til København, inden han atter rejste til Berlin. Jeg vil blot meddele Dem, at ferien varer til d. 9. januar, og at det er hans agt at tage til Berlin omkring ved den tid.³ 5. januar får vi sandsynligvis bestyrelsesmøde i Vælgerforeningen, og da må han overvære det.⁴

2.

Sønderborg 23. januar 1889.

Først gennem Deres brev erfarer jeg, at Peder Skau skal være

medudgiver af tidsskriftet.¹ Jeg kunne nok have ønsket en dygtigere medudgiver, men når Jessen ikke vil, er der ikke mange at vælge imellem, og der er den gode ting ved Peder Skau, at han vil være let at arbejde sammen med. Hertil kommer, at hans navn har god klang i Danmark.

Jeg skal gøre, hvad jeg kan for tidsskriftet og er villig til at overtage den egentlige redaktion og til at være ansvarhavende over for loven- det vil jo være bedst, at en enkelt tager ansvaret, da en retssag hører til mulighederne. Med hensyn til mit honorar erklærer jeg mig på forhånd tilfreds med den afgørelse, de andre udgivere træffer.

Vi bør efter min mening forsøge at få det første hæfte ud i april måned. Der må derfor først og fremmest træffes bestemmelse om tidsskriftets ydre. Jeg har- før jeg fik Deres brev- talt med Jessen om trykningen. Han tilbød at levere hæfterne færdige fra trykkeriet til samme pris arket, som Historisk Tidsskrift leveres for. Papiret bliver lige så godt og formatet det samme. Hvis De nu kunne få oplysninger om trykningsomkostningerne for Historisk Tidsskrift samt sende Jessen en prøve af papiret, antager jeg, at vi vil have let ved at få en overenskomst afsluttet. Også jeg mener, at vi for reklamens skyld må lade det første hæfte trykke i et stort oplag - i mindst 1.000 eksemplarer. Men netop af den grund vil det også være nødvendigt, at det første hæfte ikke bliver et dobbelthæfte.

Jessen sagde forleden, at han kun kunne påtage sig at trykke ét ark egentlig, og vi må derfor være i stand til at begynde trykningen først i februar.

Så kommer det vigtigste: bidragene. Så snart der er truffen bestemmelse om tidsskriftets ydre, vil Deres Gråstens ældre Historie jo kunne gå i trykkeriet. Det er jo helt unyttigt at lade medudgiverne gennemse den først - så meget mere, som der heller ikke er tid til det.

Trykningen af den skulle gerne begynde om 14 dage. Johannsen skal jeg se at holde til ilden med årsoversigten. Peder Skau er i besiddelse af Laurids Skaus efterladenskaber, og deriblandt skal der findes breve og andet af historisk interesse. Jeg kan tage ned til ham for om muligt at få noget deraf.² Hvad mig selv angår, har jeg tænkt at skrive en artikel om udvandringsforholdenes betydning i

Nordslesvig. Jeg har i dette øjemed optaget en statistik over forholdet mellem danske og tyske undersåtter blandt den besiddende befolkning i Sundeved og vil tage den til udgangspunkt for derefter at omtale de danske undersåtters kår i Sønderjylland, udvisningerne o. s. v. Artiklen skal blive Dem tilsendt, så snart den er skrevet.³ Af andre bidrag, som der kan være tale om, har jeg jo den indberetning af Nis Hansen til Christian 8. om sprogforholdene i Slesvig, som De så, da jeg var i København.⁴ Den ville måske kunne optages forsynet med noter og muligvis ledsaget af en kort biografi af Nis Hansen, som jeg har tænkt hans gode ven Mørk-Hansen kunne formås til at skrive. Hvad mener De derom?

Andersens digte i sønderjysk mundart skal jeg se at få fat i til tidsskriftet. Gamle Holdt i Flensborg har mange optegnelser fra Mellemslesvig liggende- og ved henvendelse til ham vil der sikkert kunne fås bidrag deraf til tidsskriftet.⁵ Når [P.] Lauridsen så også leverer et bidrag, har vi måske stof nok til første hæfte.⁶ Jeg har tidligere samlet mange sønderjyske folkeminder til Skattegraveren. Af dem har jeg endnu liggende nogle optegnelser om gamle bryllupsskikke på Als, der aldrig har været trykte- måske vil de også kunne bruges.⁷

De kan bedst træffe bestemmelse om, hvad for en boghandel i Danmark, der bør have tidsskriftet i kommission. Hvad Sønderjylland angår, var det da ikke nemmest og billigst, hvis jeg forsendte hæfterne direkte under korsbånd til holderne? Hvis ikke, antager jeg, at Sabroes boghandel i Haderslev helst må stå for det for Sønderjyllands vedkommende.

Så er der endnu et spørgsmål med hensyn til korrekturlæsningen. Skal vi holde på, at hver forfatter bruger sin retskrivning eller skal vi tilstræbe ensartethed og kun gøre undtagelser for enkelte forfatters vedkommende?

Vil De nu ikke snarest muligt instruere mig, så jeg kan træffe afgørelse med Jessen angående trykningen. Navnet bliver vel »Sønderjyske Årbøger« og Gustav Johannsen, Peder Skau og jeg kommer altså til at stå som udgivere. Jeg finder, at trykningen under alle omstændigheder må begyndes i den første halvdel af februar, selv hvis det ikke skulle lykkes at få stof nok til første hæfte, er der jo ingen ting forsét dermed, og jeg tvivler ikke om, at der vil kunne fås stof nok, når der tages lidt energisk fat.

Johannsen er i Berlin og vil vist nok ikke kunne komme til København foreløbig, da han venter at få ordet snart. Jeg har travlt med på Vælgerforeningens vegne at få skolepetitioner udbredte til alle skoledistrikter i Nordslesvig.⁸

3.

Sønderborg 28. januar 1889.

Lige nu kommer jeg fra Flensborg. Holdt var meget glad over tidsskriftets fremkomst og lovede at støtte det med bidrag. Til første hæfte vil han sende mig et bidrag i marts. Emnet bliver historisk og vist nok med særligt hensyn til Mellemslesvig. Holdt sagde, at hans sprog ikke var helt frit for germanismer, da hans dannelse er tysk; men han gav mig frihed til at ombytte udtryk og foretage mindre væsentlige ændringer. Manuskriptet bliver naturligvis sendt til Dem, så snart jeg modtager det.

Fra Holdt gik jeg til Monrad. Sprogforeningen har for tiden 110 kredse.¹ Jeg foreslog ham at tage 110 eksemplarer af tidsskriftet til dem. Og lovede ham 10 eksemplarer gratis, når han betalte de 100 med fuld pris – altså 300 mark. Han fandt dette forslag billigt, og hvis Michelsen-Kolstrup ikke har indvendinger derimod, kan det betragtes som vedtaget.

Så gik jeg til Jessen. Han mente først, at han ikke kunne trykke tidsskriftet for den pris, som Historisk Tidsskrift trykkes for. Det viste sig imidlertid ved nærmere samtale, at han ikke kendte Historisk Tidsskrifts format og tryk, men at han havde gjort sine beregninger på grundlag af hans bog Fra Østersø til Vesterhav. Jeg havde for en sikkerheds skyld taget et særtryk af Historisk Tidsskrift, nemlig Lauridsens afhandling om Johannes Mejer med mig, og ved sammenligning viste det sig så, at Historisk Tidsskrift kun har 32 linjer på siden, mens Jessens bog har 41 linjer, der tilmed er langt tættere. Det forandrede sagen, så han nu mener at kunne trykke tidsskriftet til samme pris. Iøvrigt var han nødt til at drøfte sagen nærmere med sin faktor, før han kan afgøre noget bestemt. Og før jeg på min side lader det første manuskript gå i trykkeriet, ønsker jeg fra Dem fuld sikkerhed for, hvad jeg anser for utvivlsomt, at mit særtryk af H. T. – en foræring af Lauridsen – er normalt med hensyn til tryk og papir, så at det kan tages som

Historikeren, rigsarkivar A. D. Jørgensen (1840–97) fik stor betydning for arbejdet i kongeriget til gavn for de dansksindede nordslesvigere, og han øvede også en stærk indflydelse på det danske politiske og kulturelle arbejde i Nordslesvig, hvor H. P. Hansen blev hans foretrukne kontaktperson. (Privat eje)

mønster for Sønderjyske Årbøger, hvis ikke bedes De om at sende mig et hæfte snart.

For resten synes Jessen at være stærkt i tvivl om, hvorvidt han skal påtage sig trykningen eller ej. Han talte meget om, at bogtrykker Thillerup ville kunne besørge arbejdet billigere, da han har tid og plads nok til sin rådighed, mens Jessen af mangel på plads til én sætter til må bruge ekstratimer, der falder dyrere. På den anden side vil han alligevel ikke sætte prisen højere end Thillerup

for, at »man« ikke skal sige, at han får en anselig støtte ad den vej. Sådan er omtrent hans ræsonnement.

Resultatet af vor forhandling blev: Jessen betænker sig nogle dage og drøfter sagen med sin faktor for at komme til klarhed over, hvad han vil tilbyde os trykningen for. Papiret bliver i hvert fald ligeså billigt som i København. I disse dage har jeg så lovet at indhente nye oplysninger fra Dem. Jeg tror, det skal lykkes mig at få Jessen til at påtage sig trykningen. Jeg har sagt, at vi vil give en pris, som han kan være tjent med at trykke det for, men at prisen naturligvis på den anden side må være rimelig, da vi ikke råder over mange midler til at begynde med. Nu spørger jeg: Billiger De dette grundlag for forhandlingen? Og må jeg afslutte bindende overenskomst, når Jessen giver sit ord på, at den pris, han opgiver mig, er sat således? Hvis ikke, skal jeg så forske mig et overslag, eventuelt tilbud fra Thillerup, for derved at få et grundlag, hvorpå akkord kan sluttes med Jessen, eller hvis det viser sig ugørligt med Thillerup?

Jeg venter svar omgående og tager til Flensborg, så snart det er indløbet, for at få et endeligt resultat.

Deres manuskript har jeg modtaget, og det vil komme foran i hæftet; det er nødvendigt, fordi vi ikke har andre bidrag i øjeblikket, og det er efter min mening absolut det rette, da det uden tvivl bliver det vægtigste bidrag til første hæfte.² De øvrige artiklers rækkefølge vil jo omtrent påtvinge sig selv, eftersom manuskripterne indløber. Johannsen skrev til mig samme dag, som jeg afsendte mit sidste brev til Dem, at han ikke havde truffet nogen aftale med Skau.³ Og da jeg ikke har skrevet en linje til eller talt et ord med Skau derom, er der – forudsat at Johannsen ikke har handlet i mellemtiden – ingen ting i vejen for, at vi endnu kan få en anden medudgiver, hvad jeg for mit vedkommende gerne ser. Der kan så særlig være tale om Rossen eller Andersen i Åbenrå. Jeg har ikke stort kendskab til, heller ingen indvendinger mod nogen af dem. A. er en ny mand på arenaen – det har både sine gode og dårlige sider. Rossen har hovedarbejdet ved Flensborg Avis og derfor kun lidt tid til sin rådighed. Straks jeg fik Deres brev, skrev jeg til Johannsen og bad ham om fuldmagt til at forhandle sagen med én af de to, hvis han ikke har foretaget sig noget afgørende med hensyn til Peder Skau. Jeg venter brev fra ham én af dagene, og da De før har omtalt

begge de nævnte mænd som muligheder antager jeg, at jeg kan gøre én af dem et bestemt forslag på grundlag af Johannsens brev uden dog at binde mig, før jeg hører Deres mening.

4.

Sønderborg 8. februar 1889.

Gustav Johannsen var hjemme fra Berlin sidste søndag, og jeg tog da til Flensborg for at tale med ham. Jeg var først hos Jessen, der bestemt erklærede, at han hverken kunne eller ville påtage sig at trykke tidsskriftet.¹ Derefter fik jeg Johannsen til at gå med til Thillerup, som gerne ville påtage sig trykningen, men ikke kunne gøre noget bestemt tilbud straks. Med hensyn til udgivelsen havde Johannsen for en otte dages tid siden henvendt sig til Skau-Buks-have, der for nogle dage siden havde erklæret sig villig til at tiltræde som udgiver. Igår var jeg atter i Flensborg for at træffe endelig aftale med Thillerup. Han tilbød at trykke det til samme pris som Bianco Luno får for Historisk Tidsskrift altså

oplag 500 for 24 kr.
- 750 for 25 kr.
- 1000 for 26 kr.

og det tog jeg imod. Angående papiret har jeg endnu intet afgjort. Han viste mig to prøver, der koster henholdsvis 11 og 13 kr. til oplag 1000. Begge prøver sendes hermed Dem. Den bedste forekommer mig lidt sværere end Historisk Tidsskrifts og er jo 15 øre dyrere. Begge falder noget gulligt som alt papir fra den berliner fabrik, som han står i forbindelse med. De bedes nu om enten at vælge én af de medfølgende prøver eller kassere dem begge. Thillerup vil da se, om han kan få en anden slags med mere ren farve fra en anden fabrik. Angående hæftningen kunne han endnu ikke opgive noget bestemt igår. Med hensyn til omslaget bedes De opgive, om vi skal tage tyndt farvet karton eller kun sædvanlig tyndt farvet papir. Indholdsfortegnelse og titelblad kommer først i efterårshæftet. Endvidere ønsker jeg at vide, hvad retskrivning, der efter Deres mening bør være tidsskriftets. Skal der f. e. på omslaget stå: "Sønderjydske Aarbøger, Sønderjydske Årbøger eller Sønder-

gydske årbøger". I det hele ville jeg gerne vide, hvordan De tænker Dem titelbladet.

Med hensyn til indholdet af første hæfte kan jeg meddele Dem, at Holdts afhandling vil handle om Flensborg og omegn på Erik Glippings tid.² Han mener at være i besiddelse af fortrinligt, hidtil ukendt materiale hertil. Afhandlingen vil komme til at omfatte ca. 3 ark. Den første del af den får jeg sidst i denne måned. Thillerup skal have det næste manuskript til ca. 1. marts. Han har derefter lovet at forcere arbejdet, så hæftet kan blive færdigt til midt i april, hvis vi ikke forsinker det på grund af mangel på stof. Lad mig snart få besked angående papiret.

5.

Sønderborg 20. februar 1889.

Thillerup gik beredvillig ind på, at vi selv leverer papiret mod, at han får en avance af $16\frac{2}{3}$ %. Jeg har nu truffen aftale med ham om, at han foreløbig betaler tolden, der skal betales i Flensborg ved varens udlevering. De kan altså nu lade Dalum fabrik afsende 20 ris, hvad dag det skal være. Adressen er: Bogtrykker Thillerup-Flensborg.

Med hensyn til omslagspapiret har jeg truffet aftale om, at han skal levere os en lidt sværere og smukkere papirsort, end den jeg sidst tilsendte, i lighed med omslaget på Ny Jord.¹ Det vil kun blive ubetydeligt dyrere end forleden opgivet.

Hvad pengesagerne angår, lyder aftalen med Thillerup på, at han skal have hvert hæfte betalt, når det foreligger færdigt.

Jeg har talt med Andersen i Åbenrå og får de omtalte digte i sønderjysk mundart af ham til tidsskriftet en af dagene. Så snart jeg har fået dem, sender jeg dem videre til Dem, for at De kan træffe et udvalg deraf og bedømme den ortografi, han bruger. Digtene er let læselige for en sundevedboer, men falder vist vanskelige for en københavner. Andersens bogstavering er, så vidt jeg efter en flygtig gennemlæsning skønner, en helt anden end Feilbergs, Lyngbys og flere ældre forfatters. Mere herom, når digtene sendes. Andersen er meget flink og imødekommende.

Ifølge preussisk lov er vi nødt til at anmelde os som handelsfirma i Flensborg, men det har Johannsen lovet at bringe i orden. ...²

6.

p. t. Åbenrå 23. februar 1889.

Hermed en del digte af Andersen. Vil De nu ikke være så venlig at gennemgå dem og træffe et udvalg deraf. De to digte om Gammelgård: »E Skrap« og »Gammelgås Ørvemand« samt »Sø og Seng« forekommer mig at være de bedste.¹ Hvad mener De om ortografien? Kan den gå uden ændringer? Den er let læselig for vi sundevedboere. Jeg ser, at Andersen har skrevet ordet »hven« [når] på denne måde, var det ikke rigtigere at skrive det »vhen«? Hvis jeg ikke husker fejl, skriver Feilberg det på den måde, og det forekommer mig heldigst bl. a. for lettere at skille det fra »hven« [hvem]. Digtene må jeg bede om at få tilbagesendt snarest muligt. Hvis Holdt ikke sender sit manuskript snart, og intet andet kommer fra København, er vi nødt til at lade dem følge efter Deres afhandling for at holde trykkeriet igang. Thillerup skal have nyt manuskript til 1ste marts.

Jeg kommer fra Skau. Vi har gennemgået Laurids Skaus breve til hans sønner for tidsrummet 1859–64. De frembyder efter mit skøn meget af interesse og af historisk værd dels til belysning af L. Skaus personlighed, dels til belysning af den tids politiske forhold. Skau vil nu efter aftale med mig skrive en kort indledning og noter til disse breve, sender dem derefter til mig, og jeg sender Dem straks videre til Dem. De må så afgøre, hvad der kan trykkes og hvad ikke af det udvalg, vi har truffet. ...²

7.

Sønderborg 1. april 1889.

Deres korrekturer og breve samt Ollriks, Andersens og Lauridsens manuskripter har jeg rigtig modtaget. Ollrik har fået hele sin og Lauridsen første del af sin korrektur tilsendt.¹ Hvis det ikke bliver for sent, synes jeg godt om at få den kliché, Lauridsen stiller til disposition. Den må imidlertid afsendes snarest mulig, hvis den skal komme tidlig nok, og De må da helst med det samme sende den kliché, De før har omtalt (Sønderjyllands våben) med herover, da den jo inden ret længe skal bruges til titelbladet.²

Deres betænkelighed ved at optage Holdts afhandling i første hæfte overrasker mig ikke. De må naturligvis træffe afgørelsen. Det kildne ved spørgsmålet er, at det er på vor opfordring, han har leveret et bidrag til første hæfte, og så vidt jeg kender ham vil føle sig såret, hvis det ikke optages. Iøvrigt antager jeg, at vi med det nye stof, De stiller i udsigt, har nok til første hæfte uden Holdts afhandling. Deres, Andersens, Ollriks og Lauridsens bidrag vil fylde ca. 7½ ark. Dertil kommer Hiort-Lorenzens bidrag,³ videre Johannsens, som vistnok bliver kortfattet, samt mit, der er bleven forsinket på grund af stadige foredragsrejser og agitationer gennem Vælgerforeningen mod den nye skoleordning.

Da Deres afhandling om reformationen i Haderslev er af så stor videnskabelig interesse, ville jeg foretrække, at den optoges i spidsen af næste hæfte, men i hvert fald synes jeg, at Sønderjyske Årbøger bør have den, da det vil vinde meget derved.

Det vil knibe med at få første hæfte ud før sidst i denne eller først i næste måned. Vi havde en standsning, fordi papiret ikke ankom i rette tid. Nu er de første ark imidlertid færdigtrykt, og arbejdet forceres efter min opfordring.

Hvis De bestemmer, at Holdts afhandling foreløbig skal lægges til side og omarbejdes, inden der kan være tale om at optage den, ville det være meget heldigt, om De kunde få tid til at meddele Holdt det med et par ord. Har De tænkt på en abonnementsindbydelse? Jeg synes, at den snart burde udsendes.

8.

Sønderborg 15. april 1889.

De tilsendte manuskripter og klichéer har jeg for længst modtaget. Jeg har truffet aftale med Lauridsen om, hvor kortet skal anbringes og det er nu i orden. Hiort-Lorenzens afhandling er gået i trykkeriet. Deres manuskript derimod i henhold til Deres sidste brev lagt til side foreløbig.¹ Det vil senere komme i spidsen af andet hæfte, hvis De samtykker deri. Min artikel De nordslesvigske Optanter har De vel modtaget. Min oprindelige plan var at dvæle ved udvandringsforholdenes betydning for den nationale kamp bl. a. ved at opstille en valgstatistik ved siden af statistiken over de danske undersætter. Jeg opgav imidlertid atter det af politiske

grunde, da vi netop nu gør store anstrengelser for at hidføre en ny option, og alle hentydninger til optanternes politiske stade derfor er utidige. De politiske hensyn, jeg har måttet tage, har imidlertid gjort artiklen så mangelfuld, at jeg er utilfreds med den.

Lauridsens afhandling fylder til side 124–25. Dernæst kommer Hiort-Lorenzens afhandling, som vil fylde ca. 10 sider- tilbage er ca. 25 sider. Johannsen har nu ferie til efter påske, og jeg håber derfor, at vi får hans artikel snarest.

De 50 særtryk af Deres afhandling er færdige. Ønsker De dem tilsendt straks, eller kan de vente til tidsskriftets første hæfte afsendes til den Gyldendalske Boghandel? Axel Olrik ønsker 200 særtryk af Sønderjydske Folkeviser, som jeg alt har besørget ham trykt. Han beder mig om at opgive prisen, når de afsendes til ham. Hvordan skal jeg forholde mig dertil? Jeg kender jo priserne på hæftning, tryk og papir – skal han betale den?

Vi trykker ingen titelblad til første hæfte, men kun en indholdsangivelse på omslaget- det samtykker De vel i? Skal der stå noget på omslagets bagside f.e. prisangivelse? Gyldendalske Boghandel kan ikke godt få flere end 800 eksemplarer af første hæfte, når vi selv skal besørge Sønderjylland. Sprogforeningen tager jo 110 eksemplarer, og desuden er der allerede bestilt over 20 eksemplarer hos mig. Da de tre første ark alt var opbrudt, da jeg fik Deres sidste brev, var det for sent at trykke et større oplag. . . .

9.

Sønderborg 25. april 1889.

Arbejdet er nu så vidt fremskreden, at vi kun mangler et par ark, som min og Johannsens afhandling omtrent vil fylde. Den førstnævnte er allerede i trykkeriet. Johannsens får jeg om et par dage. Jeg var igår i Flensborg og talte da med Johannsen om forskellige ting. Vi blev enige om, at det var heldigst, om en sønderjysk boghandler f.e. Moldt-Sønderborg tog tidsskriftet i kommission for Sønderjyllands vedkommende. Sagen er nemlig den; hvis vi forsender det direkte til holdere i Sønderjylland, skal vi anmelde os som handelsfirma og som sådant atter betale næringsskat, Gewerbesteuer. Når hertil kommer portoudgiften ved forsendelsen, vil tidsskriftet efter vor mening ikke have

nogensomhelst fordel af, at vi overtager forsendelsen. Før vi anmelder os som handelsfirma, ønsker vi derfor at høre Deres mening. Billiger De, resp. Gyldendalske Boghandel, at vi for Sønderjyllands vedkommende giver Moldts boghandel i Sønderborg tidsskriftet i kommission? Og i så fald, hvormange % skal rabatten udgøre?

De 110 eksemplarer, som Sprogforeningen tager, forsender jeg naturligvis under alle omstændigheder direkte. Gyldendalske Boghandel kan ikke få mere end 750 eksemplarer, de øvrige må blive her i Sønderjylland. ...

Omslaget blev af samme papirsort som det, der er brugt til omslag om særtrykkene af Deres afhandling, hvoraf jeg igår sendte Dem et eksemplar, og vil snart blive trykt. Bogbinderen har ialt 6 ark hæftede, og jeg antager derfor, at hæftet foreligger færdigt om ca. 3 uger. Skal der ikke gøres reklame forinden?

10.

Sønderborg 6. juni 1889.

Thillerup har nu sendt mig regningen for første halvbind af Sønderjyske Årbøger. Den beløber sig til ialt 472 kroner. Deri er indbefattet betaling for særtrykkene, told og fragt for papir etc. Forfatterlønnen til de sønderjyske bidragydere er 76 kroner. Udgifter til porto ca. 10 kr. og min løn for redaktionen 100 kroner. Udgifterne, som skal dækkes herovre, er altså ialt 658 kroner.

Af Monrad modtog jeg forleden 150 mark som betaling for 110 eksemplarer af første halvbind. Vi har altså endnu brug for kroner $658 \div$ kroner $133,33 =$ ca. 525 kroner. Denne sum bedes De om at tilsende mig, helst i form af en anvisning på filialbanken i Flensborg. Hvad forfatterlønnen til bidragyderne i kongeriget angår, har jeg for nogen tid siden anmodet To Løvers kasserer cand. Hertz om at meddele mig, på hvem jeg må anvise den. Da jeg imidlertid endnu ikke har hørt fra ham, bedes De tillige om at give mig meddelelse herom, for at jeg kan få sagen bragt i orden.¹

Optantsagen tildrager sig fremdeles den almindelige opmærksomhed hernede.² Der indgives daglig nye ansøgninger, men alt er fremdeles roligt fra regeringens side. I de sidste måneder har ingen ansøgere modtaget svar. Ved man i København, om det i øjeblikket

er heldigt at indsende masseansøgninger? Vi arbejder i den retning, drevet af en instinktmæssig følelse; hvis det efter mere indsigtfulde folks mening er galt, så bør man snarest muligt tilråbe os holdt.

Monrads død kom de fleste uventet.³ Han var nemlig meget bedre for en tre ugers tid siden, og man troede, at faren var ovre for denne gang.

Kand. Clausen har lovet at skrive sin afhandling om vore kirker færdig i midten af denne måned, og jeg tænker da, at vi begynder trykningen af næste hæfte dermed.⁴ Hvordan går det med Holdts afhandling? Jeg håber, at De alt har modtaget Deres særtryk gennem Olrik.

11.

Sønderborg 12. januar 1891.

... Trykningen af næste halvbind af årbøgerne skal nu snart begyndes. Gustav Johannsen har bestemt lovet mig en årsoversigt til den 15. januar, og den vil da komme til at åbne hæftet. Derefter vil der ligesom ifjor følge korte biografier af de i årets løb afdøde sønderjyder. Jeg synes ikke, der skal medtages andre end Ahlmann og Holdt, da det ellers bliver vanskeligt at drage grænsen, men ønsker iøvrigt meget at kende Deres mening.¹ Til Ahlmanns biografi har jeg stof; men er der noget særligt at bemærke om Holdt udover det mere bekendte: hans virksomhed som lærer, som forfatter af bogen om Flensborg m. m. og som udgiver af Søndagsbladet? – har han f. e. gjort sig særlig bekendt og særlig fortjent af den danske sag før 1864? Jeg kender fra den tid kun hans stykke i Steenstrups Månedsskrift om hans barndomstid i Medelby og vil derfor være Dem meget taknemmelig, hvis De kan meddele mig andet, som fortjener at fremdrages.²

Efter biografierne kommer Deres Ullerup Sogns ældste Historie, som antagelig vil fylde det 6te ark. Dernæst har vi Morten Eskesens biografi af Carsten Thomsen, hvortil vi kan få 3 billeder, og endelig har Lauridsen lovet at skrive et bidrag til dette hæfte.³

Af Holdts enke har jeg modtaget den afhandling af Holdt om Flensborg under de holsten-schaumborgske grever, som De allerede har haft til gennemsyn, men som han fik tilbage til

omarbejdelse. Afhandlingen er ikke blevet omarbejdet og kan altså ikke optages, som den foreligger, men enken tilbyder de $\frac{2}{3}$ af honoraret til den, som vil påtage sig at omarbejde den, og vedkommende kan selvfølgelig da bortskære og tilføje efter behag. Jeg ved ikke, om vi på disse betingelser skal modtage afhandlingen, det vil jo nærmest bero på, om De kan få én til at påtage sig omarbejdelsen. Jeg venter at høre nærmere fra Dem desangående, når De atter skriver.⁴

Det bedste, der for tiden kan meddeles herovrefra, er, at regeringen fremdeles i stor udstrækning meddeler danske undersåtter preussisk borgerret. Efter de hidtil gjorte erfaringer får kun ca. 5% afslag på deres ansøgninger, og deraf atter en del, fordi der er udsigt til, at de vil falde fattigvæsnet til byrde. Forretningsgangen er fremdeles meget langsom, thi de underordnede forvaltningsembedsmænd arbejder med modvilje og gør, hvad de kan, for i det mindste at forhale optagelsen. Der klages endvidere fremdeles stærkt over den langsomme forretningsgang i kongeriget, det tager i reglen over 2 måneder at blive løst af det danske undersåtsforhold, og ikke få har ubehageligheder af den grund. Særlig nu, da minister Herfurth-Stolberg er vanskelig, og der går rygter om hans tilbagetræden på grund af hans sammenstød med de konservative partier i anledning af landkommuneloven, er det af yderste vigtighed for os, at optanternes ansøgninger hurtigst muligt bliver ekspederede i kongeriget. Får vi en ny indenrigsminister af den Puttkameriske slags, så er der nemlig udsigt til, at regeringen påny vil indtage den gamle stilling til optantsagen og konsekvent afslå alle ansøgninger om preussisk borgerret. Af betydeligere mænd her på Sundeved har nu P. Philipsen-Skjelde udsigt til at blive preussisk borger; men hans ansøgning har ligget i over 8 uger i København, og imens arbejder hjemmetyskerne utrætteligt.

Jeg fortalte Dem vist ifjor om et forsøg med en vandre lærer, som vi ville gøre her i Sundeved. Vedkommende vandre lærer Kasper Jensen har nu været i arbejde siden 1. september og synes efter de hidtil gjorte erfaringer at egne sig fortrinligt til denne gerning. Hans løn indkommer dels ved frivillig bidrag, som jeg modtager, og ydes dels af »S. S.« i Kolding.⁵ Arbejdet ydes uden andet vederlag end frit ophold. Der undervises i Danmarks historie, Danmarks geografi og dansk sprog, og undervisningen foregår i forældrenes

nærværelse, for at de senere kan fortsætte på egen hånd. Desuden holder han i de enkelte byer foredrag for forældrene for at instruere dem med hensyn til hjemmeundervisning, holder endvidere oplæsning, hvad han egner sig godt til, samt søger i samtaler at indvirke på folk. En ung pige, Henriette Gubi fra Bevtoft sogn, har henvendt sig til mig for at komme i arbejde på lignende vis til næste efterår. Hun egner sig fortrinligt dertil. Vil »2 Løver« understøtte hende?

12.

Sønderborg 29. januar 1891.

Tak for Deres brev, som jeg modtog lidt sent, da jeg var ude på en længere foredragsrejse. Jeg har nu modtaget Gustav Johannsens afhandling om Sønderjylland i 1890 og begynder idag trykningen af næste hæfte af Årbøgerne. Da jeg i sidste uge var i Tønder, benyttede jeg lejligheden til at hilse på dr. Friis for at vinde ham som medarbejder ved Årbøgerne. Han lovede mig at skrive en artikel om Nis Henriksen til Haistrupgård og hans slægt til efterårshæftet, hvortil han foruden det stof, der findes i den slægthistorie, han har udgivet som manuskript, vil benytte en del nyt og ukendt stof.¹ Dr. Friis er i besiddelse af værdifulde samlinger af forskellig art og lovede også senere at levere bidrag deraf til Årbøgerne. Jeg vil følge Deres råd og så snart lejlighed tilbyder sig undersøge de ældre tyske tidsskrifter i Flensborgbogsamlingen for at se, om der findes noget, som vi kan bruge til Årbøgerne.²

Samtidig vil jeg undersøge bogsamlingen for at stille forslag med hensyn til, hvad der endnu savnes der. Jeg antager, at det nærmest vil være nyere historiske og statistiske tyske værker. Jeg har allerede en liste liggende over værker, som jeg vil foreslå anskaffet, men ønsker at supplere den, inden jeg tilsender Dem den.

Med læsekredsene går det ikke så godt, som det burde gå. Fejlen ligger nærmest i, at de er for store. Det medfører nemlig vanskeligheder både med hensyn til valget af bøger og særlig med hensyn til cirkulationen. Læsekredsen på Sundeved, som vist nok er den største (50-60 medlemmer) vil fortsætte på den gamle vis endnu i vinter, men til næste efterår vil den sandsynligvis blive omorganiseret. Læsekredsene i Nordborg og i Bovlund arbejder

vistnok bedst for tiden, men er ikke så store og har derfor heller ikke så mange vanskeligheder at kæmpe med. De har især lettere ved at træffe et udvalg af bøger, der tilfredsstiller alle medlemmer.

I år er der jo i øvrigt særlig kommet fart i foredragsforeningerne hernede, og det har jo sine gode sider, da det i høj grad fremmer samfundslivet og i det hele giver stærkere fart i den nationale bevægelse. Jeg har for mit vedkommende aldrig haft bedre og taknemmeligere tilhørerkredse end dem, jeg har talt til rundt omkring i Nordslesvig i denne vinter. Møderne har aldrig tidligere været så godt besøgte, sangen aldrig så fuldtonende og ørerne aldrig så opladte her i Nordslesvig. Det viser sig klart, at det stærke tryk fra oven føles dybt, langt dybere end man ved en overfladisk betragtning er tilbøjelig til at tro. Ved siden af foredragsforeningerne blomstrer især diletantselskaberne for tiden, og de gør stor gavn også i national henseende, uagtet de har mange vanskeligheder at kæmpe med, og evnerne langt fra altid svarer til viljen. Tilskuerne morer sig altid godt, selv når spillet får en betænkelig lighed med opførelsen af Pyramus og Thisbe i en Skærsommernatsdrøm, og det tyske teater samler ingen tilskuere og må arbejde med stor underbalance i byerne fra Flensborg nordpå, uagtet det får en betydelig understøttelse af byernes kasse.

Bladet Hejmdal i Åbenrå er i denne tid bleven mig tilbudt.³ Jeg vil kunne købe det for en sum af 26-30.000 mark og skal, hvis handel afsluttes, overtage det til 1. april. Matzen, den nuværende ejer og redaktør, vil i så fald overtage et trykkeri i en større tysk by. Jeg har ikke så let ved at fatte beslutning med hensyn til denne sag, da der er meget, der taler både for og imod en overtagelse af bladet. Hvis jeg overtager det, vil jeg næppe kunne fortsætte min virksomhed som sekretær for Vælgerforeningen, da min tid vil blive altfor meget optaget dertil, og heller ikke kunne virke som foredragsholder i samme udstrækning som nu. Jeg er derfor selv i tvivl om, hvorvidt jeg vil kunne gøre mere gavn som redaktør. Men på den anden side vil Åbenrå på grund af sin centrale beliggenhed dog være den by i Nordslesvig, der egner sig bedst som udgangspunkt for en mere omfattende politisk virksomhed, hvorfra rejser etc. medfører mindst tidsspilde. Dertil trænges der uhyre til at tages fat for alvor i Åbenrå amt. Tyskerne har ingen vegne gjort større fremskridt i de senere år, og der er blandt danskerne siden

Junggreens og Bekkers død en følelig mangel på kræfter.⁴ Jeg tror derfor, at Åbenrå amt vil være en taknemmelig arbejdsmark. Endelig kommer hertil det økonomiske spørgsmål. Jeg vil ikke i længden kunne fortsætte min virksomhed som hidtil af økonomiske grunde og må derfor også se mig om efter en anden stilling. Og jeg tror i så henseende at kunne blive bedre og friere stillet som redaktør, hvis bladets pris da ikke er altfor høj. Foreløbig rådfører jeg mig desangående med sagkyndige mænd. Hvis jeg overtager bladet, vil jeg kunne få en ven af mig, Peter Andresen fra Ullerup (Jens Andresens søn), som er lærer ved Ryslinge højskole til medarbejder. Han fører en dygtig pen og er en god foredragsholder og vil derfor også være en værdifuld kraft at få sat i virksomhed i Sønderjylland. Hvis jeg ikke ulejliger Dem for meget dermed, ville jeg sætte overordentlig stor pris på at få et godt råd fra Dem med hensyn til denne sag.⁵

Af forhenværende fysikus Ulrik har jeg fået hoslagte referat af Drouyn de Lhuys udtalelser til den slesvigske deputation i 1864.⁶ Referatet er ordret optegnet samme dag, audiensen fandt sted. Dr. Ulrik, der som bekendt var medlem af deputationen, har givet mig lov til at offentliggøre referatet i Årbøgerne, hvis jeg har lyst. Det skulle i så fald forsynes med en indledning. Finder De det egnet dertil?

Med hensyn til vandreundervisningen skal jeg senere fremkomme med bestemte forslag. Det har jo endnu god tid, da frk. Gubi først skulle begynde sin virksomhed næste efterår.

Jeg arbejder for tiden på en lille pjece om forsamlings- og foreningsretten, som jeg udarbejder på grundlag af ansete tyske værker. Den skal indeholde lovens vigtigste bestemmelser med fortolkninger grundet på retskendelser af alle dens mange svævende udtryk. Jeg håber, at den skal komme til at afhjælpe et føleligt savn.

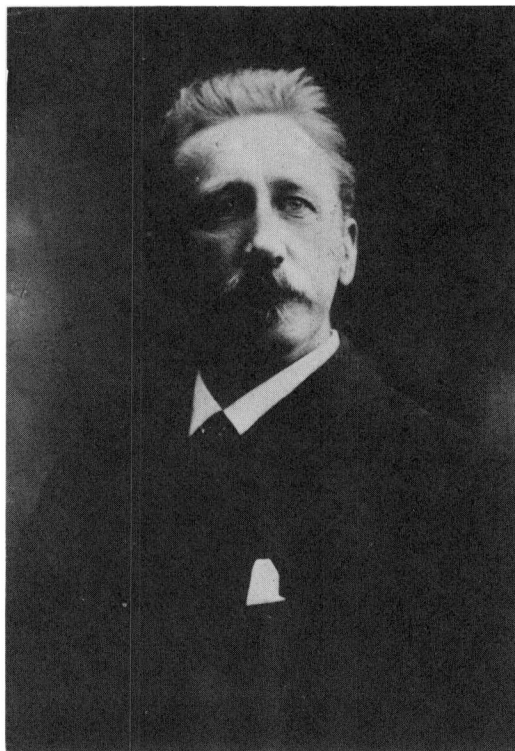
13.

Sønderborg 11. februar 1891.

Med hensyn til hjemmeundervisningen, da foreslår jeg, at »2 Løver« bevilliger en sum af 300 kr. til løn for Henriette Gubi, for et år, regnet fra 1. sept. d. år til 1. sept. 1892. Hoslagte brev fra frk. Gubi (bilag 1) viser, at tanken sysselsætter hende stærkt, og at hun gerne

vil i arbejde. På den anden side viser de erfaringer, der hidtil er gjort med Kasper Jensen, at arbejdet bærer gode frugter, og jeg tror, at man kun kan få hjemmeundervisningen iværksat på denne vis. Kasper Jensen får en årlig løn bevilget af »S. S.« på 400 kr., og hjemmene, som ønsker hans hjælp, giver ham til gengæld frit ophold, men intet pekuniært vederlag. Lønnen kan ikke være mindre for ham, når der af den skal afholdes rejseudgifter og kostpenge i høsttiden, da arbejde er umuligt. Jeg tror derfor heller ikke frk. Gubi's løn kan sættes til mindre end 300 kr. for et år. Hun skal ligeledes yde sit arbejde uden andet vederlag end frit ophold, thi alle hindringer må på forhånd fjernes, da planens gennemførelse møder modstand nok i gamle fordomme. Jeg har jo hidtil lagt arbejdet til rette for Kasper Jensen og vil også fortsætte dermed for frk. Gubi, men må, da der må føres en udstrakt brevveksling, fremtidig bede om at få mine kontante udlæg godtgjort. Undervisningen skal kun omfatte dansk, Danmarks historie og Danmarks geografi og anlægges helt på at instruere forældrene til senere at fortsætte på egen hånd. Ved besøg i andre hjem, samtaler med andre forældre o. s. v. søger vandre lærerne samtidig at vække interesse for sagen i videre kredse. Enkelte forældre betaler allerede pengebidrag ind til en »skolekasse«, som er hos mig, men de er endnu ubetydelige og skal anvendes til ekstra hjælp for vandre lærerne, når rejseudgifterne er særlig store. Hvis De går ind på mit forslag og bevilliger frk. Gubi 300 kr. for det første år, vil jeg søge at lægge alt til rette for hende, så hun til 1. september kan begynde på samme måde som K. Jensen.

Så har jeg et andet forslag. Der vil sandsynligvis i den nærmeste fremtid blive tale om at bevilge en højere statsunderstøttelse til Askov højskole, og det vil efter min mening være af stor betydning for den sønderjyske sag, at denne understøttelse bevilliges. Jeg ville derfor gerne bede Dem og vore andre venner om at tænke på denne sag, og - hvis det er Dem muligt - at stemme Højre i landstinget gunstigt for bevillingen. Askov højskole er for tiden af overordentlig stor betydning for os. I stedet for at anføre grunde derfor, vil jeg blot henvise til medfølgende oversigt, bilag II, som viser, hvor mange sønderjyske elever, der har gæstet skolen i tiåret 1881-90. Plan A viser, at skolen i dette tidsrum har haft ialt 191 sønderjyske elever; det må dog bemærkes hertil, at af karlene er en

H. P. Hanssen (1862–1936) blev den betydeligste organisator af det danske arbejde i Nordslesvig, som han drøftede i detaljer i sin brevveksling med A. D. Jørgensen. Efter A. D. Jørgensens død 1897 var der ingen i kongeriget, H. P. Hanssen sluttede sig så nært til. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

del, som har besøgt skolen to vintre, opført 2 gange som følge deraf. Plan B viser, at skolen i dette tiår har ydet ialt 11 sønderjyske karle og 22 sønderjyske piger understøttelser i form af hel eller delvis fri undervisning til et samlet beløb af 2.434 kr. Skolens økonomiske stilling er nu således, at den ikke fremtidig vil kunne yde lignende understøttelser, med mindre den får en højere statsunderstøttelse, og der er på den anden side udsigt til, at højskolebesøget herfra vil blive stærkere i fremtiden. Hvis den derimod får højere statsunderstøttelse, vil den kunne yde os elevunderstøttelse. Den sønderjyske sag er altså, tør jeg sige, direkte interesseret i, at skolen får en højere statsunderstøttelse. Af de gamle Askovelever har ikke få gjort sig

mere bekendt hernede som formænd og bestyrelsesmedlemmer for foreninger, foredragsholdere m. m., og jeg tror, at de også fremtidig vil indtage en hæderlig plads blandt dem, der går i spidsen i nationalitetskampen hernede. Det vil allerede kendes mere, så snart optantspørgsmålet er løst. Jeg henstiller altså denne sag til Dem og beder Dem om at lægge et godt ord ind for skolen på rette sted, hvis det er Dem muligt.

Med hensyn til Clausens forslag om at trykke dilettantkomedier, tror jeg i hvert fald ikke, der skal gøres noget foreløbig.¹ Der må i denne henseende iagttages forsigtighedsregler, da der skal bevilling til for at opføre dilettantkomedier, og man sandsynligvis nægter at give denne bevilling, når man vejrer »agitationen« bagved. Foreløbig bærer det hele med held velgørenhedskåben, og man må ikke give autoriteterne påskud til at rive den bort.

Tak for Deres udtalelser om Hejmdal-planen. Sagen er endnu ikke afgjort; men jeg skal snart give bestemt svar og må derfor træffe en endelig afgørelse i løbet af en fjorten dages tid. Matzen har udsigt til at kunne købe et trykkeri i Kassel meget billigt, og da han har stor lyst dertil, vil han også sælge Hejmdal forholdsvis billigt. Det vil måske kunne købes for 25.000 mark. Jeg gør nu forsøg på at få et interessentselskab dannet, da jeg ikke selv magter at købe det. Interessenterne skulle deltage med forretningsandele à 50 mark, og jeg vil da selv tage 200 forretningsandele. Hvorvidt det vil lykkes mig at realisere denne plan, ved jeg endnu ikke, men det vil snart vise sig. Det er selvfølgelig ikke meningen at oprette et venstreblad i den forstand, at jeg ville lægge an på at opagitere stemningen med hensyn til de kongerigske forhold. Jeg vil i alle henseender lægge vægt på at hævde tolerance og åndsfrihed, men så vidt muligt undgå at tage standpunkt til døgnpolitikken. Og jeg tror også, at jeg vil have selvbeherskelse nok dertil og er ikke bange for, at jeg skal komme til at såre mine højresindede medborgere. Det har jo i hvert fald aldrig været tilfældet her i Sønderborg, og jeg har i det hele – når jeg undtager Jessen – haft let ved at arbejde sammen med alle mere fremragende mænd i Nordslesvig og at komme i tillidsforhold til dem. Muligvis burde jeg undtage dr. Madvig og Amorsen, men også dem har jeg da arbejdet godt sammen med i flere henseender, både før og efter den dag vi stødte sammen.² For yderligere at betone, at Hejmdal ikke skal være

partiorgan, vil jeg i øvrigt gøre forsøg på at få Michelsen-Kolstrup og flere højremænd i Åbenrå med i interessentselskabet, og de vil da derigennem kunne gøre deres indflydelse gældende på bladet.

Den eneste betænkelighed, som jeg i grunden har ved købet, er min stilling til Vælgerforeningen. Jeg vil antagelig nok kunne fortsætte arbejdet som sekretær, men vil jo som sådan naturligvis blive stærkt modarbejdet af Flensborg Avis og Dannevirke fra det øjeblik af, at jeg er blevet redaktør og kan muligvis nok derved finde mig foranlediget til at trække mig tilbage. I dette tilfælde påstår Reimers imidlertid, at han også vil trække sig tilbage som formand, og det vil da ikke blive let at finde en afløser for ham. Men jeg ser mig ikke i stand til at lade min handlemåde bestemme deraf, da der for mig personlig er så meget, der taler for at gå til Åbenrå.

Arkivsagerne skal jeg nok tænke på, og hvad jeg får fat på, skal jeg nok tilstille Dem.³ Jeg vil muligvis kunne udsøge en interessant samling af breve til mig som Vælgerforeningens sekretær, der har historisk værd, fordi de kaster lys over mange forhold i Mellemslesvig.

14.

Sønderborg 1. marts 1891.

Deres brev og manuskripter har jeg modtaget for flere dage siden. Ottosens afhandling har jeg læst med stor interesse, og jeg stemmer ligeledes ubetinget for, at den skal optages i Årbøgerne. Jeg har straks sendt den videre til Skau ledsaget af Lauridsens kritik, Ottosens modbemærkninger og et brev, i hvilket jeg har gjort rede for Deres og mit eget standpunkt. Kristjan Høyers manuskript har De vel atter modtaget. Jeg finder ikke, at det egner sig til optagelse i den foreliggende form, og vi har desuden nu manuskripter nok til forårshæftet. Hiort-Lorenzen har nemlig tilbudt mig den afhandling, han arbejder på: »Den slesvigske Forenings Protokol« med biografier af dens første medlemmer og forsynet med noter af P. C. Koch og Hiort-Lorenzen. Den vil antagelig fylde 5 ark, og jeg har allerede truffet aftale med Hiort-Lorenzen, at de første 2-3 ark skal optages i slutningen af forårshæftet- resten i begyndelsen af efterårshæftet.¹ Trykningen er ikke begyndt endnu, da det trods utallige anmodninger har været mig umuligt at få Gustav

Johannsens årsberetning. Nu har jeg atter skrevet til ham idag og indtrængende anmodet ham om ufortøvet at sende, hvad han har færdigt, i trykkeriet.

Jeg har talt med Reimers om det omtalte besøg i København.² Vi er enige om, at der helst må handles snart. Om en måned er det allerede vanskeligt for landmændene at være borte fra deres bedrift, og besøget må derfor fastsættes til senest den sidste uge i marts måned og om muligt omkring ved den 20. marts. Reimers foreslår, at følgende mænd indbydes til at tage derover: Wolff-Gammelgab, Deres broder, Poulsen-Bovlund, Skrumsager, Dr. Madvig, P. Skau og Knudsen-Trøjborg, naturligvis dertil Michelsen og ham selv. Jeg finder denne liste heldig sammensat.³ Om de to repræsentanter Johannsen og Lassen skal med eller ej, det mente Reimers, at det ville være bedst at overlade til Dem.⁴ Der kan jo ikke være tvivl om, at en sådan rådførelse som den påtænkte, er heldig i flere henseender; men den har også sine skyggesider. Og hvad jeg da især er bange for er, at hemmeligheden brydes helt. Vi kan udsøge så pålidelige mænd, som vi vil: hvad 10 ved, det vil 20 også snart vide, og det vil tyskerne også få at vide. Hvad det udvalg, der kommer til København, angår, så tror jeg derfor, at man skal være meget varsom med hensyn til positive afgørelser og fra første færd af skarpt følge det princip kun at drøfte med dem, hvad offentligheden, altså også preusserne må vide, når det går galt.

Valget gik jo, når anden kreds undtages, ret heldigt.⁵ Tilvæksten i de danske stemmer er omtrent lige så stor som tilgangen af valgberettigede borgere. Fjerde kreds har jo haft en betydelig fremgang. Jeg har før valget rejst en hel del i den østlige del af Tønder amt og fået et langt bedre indtryk af vor modstandskraft i disse egne, end jeg havde ventet. Optantsagen går også fremdeles godt. En af mine egne svogre, som tidligere har fået afslag på en ansøgning om naturalisering, har for nogle dage siden til min store forbavselse fået meddelelse om, at han vil blive optaget i preussisk undersåtsforhold, så snart han kan bevise, at han er slettet i Danmark. Afslag kendes endnu ikke.

15.

Sønderborg 3. marts 1891.

Reimers er på en forretningsrejse sydpå. Han har været borte en otte dages tid og kommer først hjem om et par dage. Før han rejste, skrev han til Johannsen og bad ham og Lassen om at fastsætte dagen for mødet i København samt pålagde mig at åbne eventuelle breve fra Berlin og at forhandle videre med Dem på hans vegne om mødet.

Der er nu kommet svar fra Johannsen, og det går ud på, at han og Lassen vil kunne være tilstede i København i dagene fra 19–21. marts eller fra 1–4. april. Johannsen for sit eget vedkommende når som helst i tiden fra 19. marts– 6. april. Jeg antager, at det vil være heldigst at fastsætte mødet til dagene fra 19–21. marts både af hensyn til de indre kongerigske forhold, til forårstravlheden og af hensyn til Lassen, som, efter hvad jeg fra anden side hørte igår, dog måske alligevel bliver forhindret først i april.

De bedes nu om hurtigst muligt at meddele mig, når mødet skal afholdes, og med hvilket tog gæsterne helst skal ankomme til byen. Jeg vil da sørge for, at alle indbydelser er trykt eller skrevet, til Reimers kommer hjem, således at han straks kan underskrive og afsende dem. Det er jo på tide at få dem udsendt, da der i flere tilfælde må træffes forberedelser, inden vedkommende kan love at give møde.

Michelsen-Kolstrup, som jeg talte med i Haderslev sidste søndag, har lovet at tale på det store møde om Sprogforeningens virksomhed i den tid, den har bestået. Han taler i det højeste i $\frac{1}{2}$ time, og det forekommer mig, at emnet er meget passende. Da det var Deres mening, at der skulle holdes ialt 3 taler på det store møde, bedes De om nu at udpege de andre talere, for at de i tide kan få meddelelse derom og forberede sig derpå. Der er valg imellem: Johannsen, Lassen, Skau, Skrumsager, Madvig, Thyssen-Hansen, Reimers og Andresen.¹ Lassen har jo en svag stemme og lider særlig i de senere år så meget af hæshed, at jeg ikke tør anbefale ham for en stor forsamling; Thyssen-Hansen er en af vore bedste mænd og en god lejlighedstaler; hvorvidt han derimod vil egne sig til at holde et længere foredrag, ved jeg ikke.

Købet af Hejmdal er opgivet. Det strandede i sidste øjeblik på Bjørnshauges død.² Mere derom en anden gang.

16.

Sønderborg 9. marts 1891.

Deres brev har jeg modtaget lige i dette øjeblik, og da der endnu ikke er udsendt indbydelser, vil mødet altså blive afholdt lørdag d. 4. april og søndag d. 5. april, således som De har bestemt det i brevet.

Det var jo oprindeligt bestemt, at Reimers skulle udsende indbydelserne herfra, og da han ikke er hjemme idag, må det helst have sit forblivende derved. Det vil desuden have den fordel, at der da, hvis flere fra samme egn skulle være forhindrede i at give møde, bedre kan indbydes andre i rette tid. Det er jo heldigst, når alle egne er repræsenterede. Listen skal blive Dem tilsendt, så snart Reimers kommer hjem.

Hvad talerne angår, da kan jeg godt, som De antyder, i tilslutning til Michelsens foredrag give en udsigt over Vælgerforeningens virksomhed. Og da jeg sidst i ugen begynder en længere foredragsrejse, der vil føre mig til alle egne af Nordslesvig og give mig lejlighed til at træffe sammen med Thyssen-Hansen og de andre, som der kan være tale om, skal jeg nok ved denne lejlighed få denne sag i orden.

Af Hiort-Lorenzen har jeg fået begyndelsen af en længere artikel om hans faders optræden i 1842 til Årbøgerne – den vil da blive fortsat i næste halvbind. Jeg behøver vel ikke at sende den til København, før den trykkes.¹

17.

p. t. Haderslev 15. marts 1891.

... Morten Eskesens levnedstegning af Karsten Thomsen er nu gået i trykken i en af mig ændret og meget forkortet skikkelse.¹ Ændringerne er mest af den art, som hensynet til Karsten Thomsens familie og de politiske forhold gjorde nødvendige....

18.

Sønderborg 18. maj 1891.

.... De har måske for nogen tid siden gennem Ottosen hørt, at der atter var blevet indført dansk i de herværende skoler.¹ Dette er faktisk. I Sønderborg kan alle forældre, som ønsker det, nu få deres børn undervist i dansk (ren sprogundervisning) 2 timer ugentlig. For omtrent en måned siden blev der gennem børnene rettet spørgsmål til forældrene, om de ønskede dem undervist i dansk. Undervisningen var ikke tvungen, men skulle foregå i den lovbestemte skoletid (tirsdag og fredag kl. 11-12). Vi har i denne anledning indkøbt og fordelt en del danske læsebøger til uformuende børn. Jeg ved ikke, om »2 Løver« og »4 S« vil erstatte os vore udgifter i denne anledning, hvis ikke vil Sprogforeningen.

Jeg troede i første øjeblik, at det her drejede sig om et lignende reskript som det, der er udstedt i Posen; men det lader til, at den trufne forholdsregel er af ren lokal art, idet der ikke andre steder, end ikke i byerne i Nordslesvig, er truffet tilsvarende forholdsregler. Vi ved imidlertid bestemt, at den herværende landråd har handlet meget modvilligt efter modtaget instruks fra regeringen i Slesvig.² Muligvis drejer det sig foreløbig kun om et forsøg. Et tilsvarende reskript som det i Posen behøves ikke, da slutningsparagrafen i reskript af 1888 giver regeringen frie hænder til indrømmelser af vidtgående art (genindførelse af instruktionen af 1878). Hvis det, som vi næsten må antage, drejer sig om et forsøg for at få vished om, hvorvidt forældrene virkelig nærer de i de forskellige petitioner udtalte ønsker, gælder det om at være på vor post. Og da pengespørgsmålet er afgørende for mange forældre her i byen, hvor der ikke er meddelt dansk undervisning siden 1864, bør denne anstødssten fjernes ved uddeling af danske læsebøger til uformuende børn. Jeg håber, at De tillader, at vi, når vi finder det nødvendigt i denne henseende, trækker veksler på foreningerne derovre.

Siden mødet i København har vi været en hel del optaget af de kirkelige valg. De har vel af aviserne set, at vi har vundet sejr i Åbenrå og i Gl. Haderslev, endvidere i flere landdistrikter, som var stærkt truede til dels endog erobrede af tyskerne. I det hele er vor stilling bleven betydelig forbedret i de kirkelige repræsentationer.

På Åbenrå provstisynode har vi nu atter, så vidt valgene kan overses, flertallet, skønt vistnok endnu kun lige flertallet. Vi har imidlertid udsigt til atter at vinde et par stemmer næste år.

Den sag, der i den sidste tid især har sysselsat mig, er dog oprettelsen af den før omtalte store Fælles-Landboforening for Nordslesvig. Lykkes det os at få denne forening oprettet, vil meget være vundet. Vi vil dermed have emanciperet os fuldstændigt fra Kiel, og vi vil få lejlighed til at udvikle mange kræfter under løsningen af de store opgaver, som vi påtager os. Sagen er nu fremmet så vidt, at foreningen rimeligvis vil blive oprettet imorgen.³ Et foreløbigt forslag til statutter blev vedtaget på et lille møde i Flensborg sidste tirsdag af Mackeprang-Kidding, Wolff-Gammelgab, Jessen-Majbølgård og Mussmann-Kehlet samt mig, og jeg tror, at dette forslag var heldigt, og at det vil blive vedtaget imorgen. Grundtankerne er følgende: Foreningens formål er at løse alle større opgaver på landbrugets område i de dansktalende egne af Slesvig. Som medlemmer optages a) landboforeninger med mindst 100 medlemmer og en årsindtægt af 300 mark, b) andre foreninger og selskaber som på en eller anden måde er knyttet til landbruget, c) mejerier, d) enkelte personer. Foruden de 7 ældste danske landboforeninger vil rimeligvis Als Nørre-Herreds landboforening, der hidtil har været blakket, slutte sig til organisationen. Af de ca. 100 mejerier, der findes i Nordslesvig, ventes tilslutning af henved 80 og endvidere tilslutning af heste- og kvægavlsforeninger, biavlsforeninger, haglskadeforeninger, foderstof- og gødningsforeninger m. m.

Bestyrelsen skal bestå af 18 personer, deraf vælger generalforsamlingen 10, de otte store landboforeninger hver én; den vælger af sin midte en formand, der leder foreningens virksomhed efter en vedtagen virksomhedsplan. Bestyrelsen nedsætter udvalg. Det er hensigten at have stående udvalg for hesteavl, kvægavl, mejerivæsen, unge landmænds uddannelse m. m. Der tænkes ansat 2 faste konsulenter i husdyrbrug og mejerivæsen, og der vil blive udgivet et medlemsblad (fagskrift). Penge tænkes tilvejebragte ved, at de store landboforeninger afstår 20 % af deres årsindtægt og ved medlemsbidrag fra andre foreninger, mejerier og enkelte personer, endvidere som erstatning for statstilskud et tilskud af sparekassernes overskud. Vi har ca. 30 danske sparekasser, hvoraf de fleste ifølge

oplysninger, som jeg har indhentet efter opfordring, stiller sig velvilligt til tanken. Jeg tror derfor, at det hele skal gå, og som sagt derved vil overordentlig meget være vundet både i landøkonomisk, national og politisk henseende. Imorgen møder de 8 formænd for de store landboforeninger i Åbenrå og efter særlig indbydelse tillige Mackeprang-Kidding, Jessen-Majbølgård og jeg for eventuelt at vedtage foreningens oprettelse og foreløbige organisation. Den vil rimeligvis blive oprettet med det forbehold, at der, før lovene træder i kraft, skal indmelde sig 2-300 enkelte personer som medlemmer, og der vil så imorgen sandsynligvis blive nedsat et agitationsudvalg, som skal sørge for, at foreningen får den nødvendige tilslutning. Det er rimeligvis denne forening, der i den tyske presse er bleven til en landopkøbsforening med 6 millioner i grundkapital!

19.

Sønderborg 13. juni 1891.

Vi har hidtil indkøbt og uddelt 20 læsebøger à 2 mark til brug ved den danske undervisning i de herværende borgerskoler. Vi har nu fået bedre oversigt over forholdene. Der meddeles kun dansk undervisning i de øverste klasser, for børn over 11-12 år. Men undervisningen omfatter både læsning og skrivning, idet børnene afskriver småstykker efter den danske læsebog. Undervisningen meddeles, som jeg tidligere har skrevet, 2 timer ugentlig (nu mandag og tirsdag fra 11-12). Der er hidtil ikke gjort lignende skridt andre steder i Nordslesvig, og det må derfor antages, at regeringen vil gøre et forsøg, inden den tager endelig bestemmelse med hensyn til sprogsagen. Der er andre tegn, der tyder derpå. Efter at overpræsident Steinmann har inspiceret en række skoler i Nordslesvig for fjorten dage siden, har han nu efter sin hjemkomst udsendt en større kommission på 3-5 herrer, som for tiden farter landet rundt og undersøger skoleforholdene. Dette tyder på, at noget er igære. Og forskellige ytringer af højere gejstlige peger i samme retning.

Hvis regeringen har villet gøre et forsøg her i Sønderborg, så kan vi være veltilfredse med dets udfald. I byens første pigeskole, som besøges af 70 børn, er der nemlig kun 5-6 piger, som ikke deltager i den danske undervisning. Flere embedsmænds børn lærer dansk. I

den såkaldte Rektorskole, der besøges af et lignende antal drenge, påstår børnene, at undervisningen er tvungen, og at alle deltager. »Tvungen« skyldes imidlertid sikkert kun rektoren, der stiller sig velvillig til sagen. Da der ikke er udsigt til, at vore landdagsmænd får sagen frem i denne samling, tænker jeg på at offentliggøre, hvad vi véd, ved Vælgerforeningens generalforsamling på torsdag.

Hoslagt sender jeg Dem første side af en lille bog, som jeg har skrevet om forsamlingsretten og for tiden lader trykke hos Thillerup.¹ Bogen, som vil kunne trykkes på tre ark, omfatter foreningsloven forklaret på grundlag af retskendelser, uddrag af forklaringer af forskellige politiforordninger, angående forsamlingslokaler, polititimen, pengeindsamlinger m.m. samt forslag til love for foredragsforeninger. Jeg har i de sidste år haft rig lejlighed til at erfare, at man i høj grad savner den oplysning og vejledning, som en sådan lille bog kan give og har derfor skrevet den i håb om, at den må hjælpe folk til at drage den fulde nytte af vor lovlige forsamlingsret uden at komme i konflikt med lovene. Jeg vil kunne få bogen trykt i et oplag af 750 expl. og indhæftet i shirting for 230 mark, og den skulle gerne sælges i boghandelen for 50 pf., for at den kunne blive godt udbredt. Da afsætningsområdet imidlertid ikke er stort, og jeg ikke gerne ville have, at bogen skulle påføre mig pekuniært tab, så tillader jeg mig at forespørge, om De mener, at »2 L« og »4 S« vil overtage udgivelsen eller eventuelt støtte udgivelsen af bogen. Måske vil De være så venlig at bringe sagen på tale, når bestyrelsen for »2 L« atter holder møde, og at meddele mig nærmere desangående, når De i næste måned kommer herover.

Jeg skal hilse fra Reimers, som var her for et øjeblik siden. Vi glæder os til at se Dem her i byen.

20.

Sønderborg 24. august 1891.

Under korsbånd sender jeg Dem idag første del af en afhandling om »Det hjemmetyske sprog i Sønderjylland« af N. Andersen. Det er min hensigt at optage denne del af afhandlingen i efterårshæftet af Årbøgerne, og den følgende halvdel i et følgende halvbind af Årbøgerne. De bedes om at gennemse manuskriptet og at give mig

Deres mening tilkende.¹ Jeg synes, at den indeholder mange gode iagttagelser og tror, at den følgende halvdel af afhandlingen vil blive endnu mere interessant. . . .

Dr. Friis tilbyder mig følgende »Urkunden« til Årbøgerne: 1) Peder Andersen tilskøder Hans Nissen på Haistrupgård en ålegård med tilhørende eng 1563. 2) Nis Hansen appellerer på sin moder Maria Nissens vegne 1583. 3) Hertug Joh. Adolf fæster Nis Hansen, Tingbro 1616. 4) Hertug Friedrich bekræfter Hans Nissens fæste på to enge 1624. 5) Brev fra Thomas Detlefsen til Nic. Tychsen vedrørende en erstatning, der skulle ydes for hver bortløben udskreven [?] 1675. 6) Brev fra Magdalene Friese til amtmanden vedrørende en beskyldning for i sin tid ikke at have afleveret nøglen til »die Hargesstade« 1681 m. m.

Vil De ikke meddele mig, om De antager, at nogle af disse aktstykker egner sig til at optrykkes i Sønderjyske Årbøger.²...

Jeg har jo været i Norge fra 1-22. aug., men blev pludselig hjemkaldt ved efterretningen om, at min lille søn var død efter få dages sygdom. Jeg havde lejlighed til at holde nogle foredrag deroppe om vore forhold (i Skien, Lillehammer og ved større møder på Seljord højskole (hos Ullmann) og på Winheim højskole³). Iøvrigt lagde jeg særlig vægt på at påvirke pressen ved at stifte personligt bekendtskab med redaktørerne, og jeg tror, at jeg har haft noget held i denne retning. Desværre kom jeg så hurtigt hjem, at jeg ikke fik stort gjort i Kristiania. Ved mødet på Seljord traf jeg bl. a. sammen med Fr. Bajer, med hvem jeg havde en længere samtale.⁴ Bajer rejser sandsynligvis til Rom i efteråret for at overvære den parlamentariske fredskongres der. Han er villig til at tage sprogkort og, hvis det ønskes, andre tryksager med derved og besørge dem uddelt blandt deltagerne i kongressen, når sagen ordnes godt i tide. Bør der ikke tænkes herpå? Uddelingen i London ifjor gik ikke godt, da ordningen var uheldig, og det ville derfor efter min mening være heldigt at gentage uddelingen for derigennem at yde et bidrag til vækkelse og vedligeholdelse af interessen for den sønderjyske sag. Ullmann, som sammen med to andre norske stortingsmænd tager til Rom for at overvære kongressen, vil sikkert efter evne støtte Bajer. Endvidere mener Bajer, at han vil kunne få den sønderjyske sag frem på en følgende kongres. Det var sikkert også værd at tænke derpå, da en omtale på

fredskongressen vil tildrage sagen opmærksomhed i videre kredse og atter føre den frem i den europæiske presse.

Da jeg var i København på vejen til Norge, hævdede jeg Sønderjyske Årbøgers tilgodehavende hos Gyldendalske Boghandel ialt 733 kr. Jeg opsøgte derefter departementschef Dybdal for at aflevere pengene til ham; men han var ikke hjemme, og på samme måde gik det mig, da jeg derefter gik ud til Dem.⁵ Jeg måtte derfor beholde pengene og har dem altså endnu. En del af dem har jeg brug for i oktober måned, når næste halvbind udkommer; men hvor mange ved jeg endnu ikke, da jeg ikke har fået afregning for 1890 fra de sønderjyske boghandlere. Vi har jo imidlertid endnu restbeløbet af det lån, som vi optog i Flensborg 1889 for at betale regningen for 2. halvbind. Lånet var oprindeligt 400 kr. altså 450 mark. Der er senere betalt 150 mark i afdrag, så restbeløbet er nu kun 300 mark. Hvis »To Løver« nu ikke har særlig brug for penge, så vil jeg udbetale disse 300 mark af den sum, jeg har i forvaring, og resten vil derefter antagelig medgå til at betale honorarer og regninger for 2. halvbind 1891. I øvrigt skal jeg sende Dybdal nærmere meddelelser om denne sag, når jeg med det allerførste sender ham regnskabet for 1890, som jeg først kan få afsluttet nu.

...

21.

Sønderborg 21. november 1891.

Skønt jeg har overordentlig meget at skrive om, må jeg endnu idag holde mig til én sag, nemlig Dybbøl mølle. Vi vil have falitten næste lørdag, hvis vi ikke griber ind forinden. Indboet er nemlig pantet til den dag for en fordring på 3.600 mark, som han ikke kan rejse. Status ser således ud. ...¹

Handelsværdien for hele ejendommen vil imidlertid, når der ses bort fra de politiske forhold, som muligvis vil få indflydelse på købesummen, næppe andrage mere end i det højeste 30.000 mark.

De to indklamrede prioriteter 5 og 6 [tysk sparekasse 1.800 mark og tysk købmand 3.600] er opsagt og forfaldne til udbetaling. Vi har skaffet ham dækning af den første post for at vinde lidt tid og kan skaffe dækning af den anden post (3.600 mark) til næste lørdag, hvis nogen vil overtage møllen for gælden, altså for ca. 35.000 mark.

I så fald vil mølleren forpligte sig til at realisere hurtigst muligt.

Mølleren er udygtig og kan derfor næppe hjælpes. Den lige vej er falitten; men der må i så fald regnes med tyskernes købelyst som en ikke uvigtig faktor. Reimers og jeg tilråder imidlertid desuagtet at gå denne vej, men i det håb at et selskab derovre senere køber møllen, hvis vi ikke finder en dansk køber her. Vi tror, at den i så fald vil kunne købes billigere, end når den skal overtages nu for gælden; men jeg må tilføje, at der er andre gode danske mænd her i byen, der er af den modsatte mening, og tror, at der kan handles billigst nu.

Vil De nu ikke straks eller dog snarest muligt meddele hr. højesteretssagfører Nullemann, hvorledes sagen står. Møllen vil altså antagelig kunne købes nu under hånden for ca. 35.000 mark. Det er over handelsværdi, og Reimers og jeg mener, at den senere vil kunne købes billigere. Redaktør Moldt og ligeledes købmand Due mener derimod, at tyskernes købelyst er så stor, at den senere vil blive dyrere. Meddel os snarest muligt: 1) om vi skal søge at hindre fallitten foreløbig ved at tilvejebringe de 3.600 mark 2) om der i det hele er udsigt til, at enkeltmand eller et selskab derovre vil købe møllen og i så fald om nu under hånden eller senere ved tvangssalg.

Jeg kan tilføje, at Vilstrupgårds ejer ikke vil sælge gården foreløbig, og at dette projekt derfor ikke vil træde hindrende i vejen.²

Hvis De derovre bestemmer Dem til ikke at foretage noget foreløbig, gør vi rimeligvis heller ingen ting her, men afventer sagens videre udvikling. Vi skal imidlertid under alle omstændigheder sørge for at holde Dem à jour med sagens gang.

Det ville være en overordentlig stor skuffelse både her i Sønderjylland og i kongeriget, hvis møllen nu, efter i de senere år at være blevet så stærkt fremdraget, skulle gå over i tyske hænder.

De bedes om snarest mulig at meddele mig, hvad beslutning der fattes. Jeg skal gerne være i besiddelse af Deres brev inden næste fredag, da sagen denne dag vil finde sin foreløbige afgørelse på et lille møde, som vi holder her i byen.³

Da min faders død har givet mig meget at tage vare på ved siden af mit øvrige arbejde, er det i den sidste tid gået ud over min brevskrivning. De bedes undskylde, at jeg endnu ikke har

svaret på Deres sidste brev. Jeg skal nu snart oprette det forsømte og har som sagt meget at skrive om. Iaften skal vi have et vælgermøde her ang. byrådsvalget. Vi håber at sætte mindst 1 dansk mand igennem. Kredsvalgene er gået ret godt. Der var i hvert fald fremgang i alle amter, og i Åbenrå er det forbi med tyskernes $\frac{2}{3}$ majoritet. Sønderjyske Årbøger kommer i denne uge. Hilsen fra Reimers.

22.

Sønderborg 28. november 1891.

Tak for Deres brev af 24de. I henhold til Nellemanns råd har vi foreløbig overtaget de opsagte prioriteter på 1.800+3.600 mark og har altså nu tid til nærmere overvejelse. Vi må nu først og fremmest se at finde en mand, der senere kan overtage møllen som ejer, forpagter eller bestyrer, helst som ejer. Skulle prisen blive for høj, må vi se at skaffe ham et lån på gode betingelser. Vi søger nu først manden – som foruden at være pålidelig dansksindet må være en dygtig forretningsmand – og skal senere, når vi har fundet ham, og hjælp er nødvendig, stille et bestemt forslag desangående.

For bevillingen til »Vore rettigheder« takker jeg meget. Jeg arbejder nu på »Vor politiske valgret«, som senere vil blive fulgt af »Vor kommunale og kirkelige valgret«.

Ligeledes takker jeg meget for bevillingen til Sønderborg Læsestue. Da jeg havde modtaget Deres brev, søgte Reimers og jeg straks at realisere tanken; men det viste sig umuligt for os at få et dertil egnet lokale, da flyttedag var forbi og ingen lokaler ledige. Bevillingen kan vi derfor ikke gøre brug af i år, men jeg håber, at den må blive gentaget ad åre og tror, at en sådan læsestue vil have betydning her. Sprogforeningens bogsamling, som min kone bestyrer, er vinteren 1890–91 (1. okt. – 1. april) blevet benyttet af 54 arbejdsmænd og 194 børn, som har lånt bøger gratis; desuden også af Sprogforeningens medlemmer. Udlånet til disse 54+194 har været 2.226. Da det ikke kan undgås, at der tit sker videre udlån, og hver låner i reglen repræsenterer en familie, læses bøgerne i virkeligheden af mange flere, og er tallet af udlån i virkeligheden betydeligt større end bogført. Vi kan iagttage, at læselysten tiltager. Fra 1. okt. til nu har 158 benyttet bogsamlingen foruden

Sprogforeningens medlemmer, og udlånene ser ud til at skulle blive flere end sidste vinter. Hvis bevillingen til læsestuen gentages, vil jeg i foråret sørge for lokaler til næste vinter.

Med vandreundervisningen går det nu atter godt. Kasper Jensen tabte i første øjeblikket modet efter den overhaling, han fik i Toftlund, men er nu atter i virksomhed på Vesteregnet (enklaverne). Det første spørgsmål, der nu vil komme op, bliver antagelig »anmeldelsespligten«. Der kan de måske komme vandrelærerne til livs. En politiforordning bestemmer nemlig, at man, når man forandrer opholdssted, skal framelde sig i vedkommende kommune og atter inden 7 dage anmelde sig hos forvaltningsmyndighederne i den kommune, hvor man tager ophold. Jeg har instrueret Kasper Jensen og pålagt ham i givet fald at hævde til det yderste, at hans ophold i de forskellige kommuner kun er besøg, mens hans bopæl er i Daler hos hans moder. Muligvis vil vi kunne gå igennem dermed ved en eventuel retssag, men det er ikke sikkert. Det må imidlertid prøves, da de ellers, når de kender vandrelærernes opholdssted, vil kunne hindre virksomheden ved overlæsselse med hjemmearbejde. Henriette Gubi er på Sundeved f. t. Broager sogn. Forældrene er meget glade ved at have hende i deres huse, og hun synes at være særlig godt skikket til gerningen. I Broager sogn, hvor der ifjor kun var én familie, der benyttede Kasper Jensen, er der i år 4–5 familier, der benytter Henriette Gubi og således i det hele på Sundeved. Til Henriette Gubi er der jo bevilliget 300 kr. Hun har engang henvendt sig til mig om penge, og jeg har – da der var penge nok i Sønderjyske Årbøgers kasse, givet hende 90 kr. forskudsvis; nu har hun atter bedt mig, om jeg kunne skaffe hende nogle penge til jul, da hendes moder sidder i meget trange kår, og det har jeg lovet. Når hun nu får ialt $\frac{2}{3}$ af sin løn til jul altså 110 kr. til det, hun har fået, så er det godt. Resten kan da vente til senere. Det må helst for ikke at vække opsigt ordnes således, at disse penge hæves hos mig. Hvad Kasper Jensen angår, må jeg bede om en efterbevilling. Det var aftalen, at han skulle have 400 kr. for det første år okt. 1890–okt. 1891. Deraf bevilgede »S. S.« (Kolding) på mit forslag 200 kr. for det første halve år og endvidere anvendtes der 50 kr. hertil, som en sjællandsk præst havde stillet til min disposition. I foråret skulle »S. S.« atter have bevilliget 150 kr.; men jeg var ikke til stede ved bestyrelsen på grund af sygdom, og Morten Eskesen

I det danske folkelige arbejde under fremmedberedømmet var dilettantkomedierne et vigtigt led, særlig da offentlig optræden af kongerigske skuespilselskaber var blevet forbudt i 1887, et forbud, der først lempedes 1907. – Billedet viser aktørerne i en dilettantkomedie i København. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

glemte det, da han mente, der var bevilliget penge for et år. Efterbevillingen kan nok fås fra »S. S.«; men den har allerede måttet afslå flere begæringer om højskolehjælp af mangel på penge, og derfor henvender jeg mig til »2 L« og »4 S« med bøn om disse 150 kr. Understøttelse for Kasper Jensen for 1890–91 og en videre understøttelse af 200 kr. for året 1891–92. »S. S.« yder da en lignende sum for dette år. Endvidere ønskes der nogle bøger med ting, der egner sig godt til oplæsning til Kasper Jensen. Men derom senere nærmere forslag. Det må tages under overvejelse, om foreningerne derovre ikke burde udgive, eventuelt støtte udgivelsen af et bind eller nogle hefter med digte og prosastykker af vore bedste digtere, som særlig egner sig til oplæsning ved vore foredragsmøder. Det stof, der i særlig grad egner sig hertil, findes spredt i en række mere eller mindre kostbare værker, som det tit er

vanskeligt for oplæseren at komme i besiddelse af og besværligt at slæbe rundt med sig. Samtidig burde det overvejes, om Clausens tanke om at udgive skuespil, der egner sig til at opføres af dilettantselskaber, ikke bør realiseres. Jeg har jo en samling skuespil til udlåning, som også benyttes, men det er ikke mange selskaber, der kan benytte dem den samme vinter. Idag skal jeg nu f. e. sende en samling skuespil til Frøslev, som så først bliver returneret i løbet af 5-6 uger, og netop i denne tid skulle de også bruges andetsteds. Vi må enten have en god samling af skuespil ved alle Sprogforeningens bogsamlinger eller også sørge for, at et mindre udvalg af de bedste ting gøres tilgængeligt gennem boghandelen.

Så er der en anden sag. De har vist i efteråret, da De var i Ribe, haft lejlighed til at tale med forhenværende gårdejer Mathias Petersen fra Havervad, Brøns sogn, som også tidligere har sat sig i forbindelse med foreningerne gennem cand. L. Moltesen. Han (M. P.) har senere, forleden, da jeg talte i Esbjerg, henvendt sig til mig angående en virksomhed på Vestkanten og sagde ved denne lejlighed, at De under en samtale med ham havde stillet understøttelse af en sådan virksomhed i udsigt, når der forelå et bestemt, vel motiveret og af bekendte mænd understøttet forslag desangående. Hvis det er tilfældet, vil jeg senere tillade mig at fremkomme med et, som jeg håber, af Vælgerforeningens bestyrelse støttet forslag.¹ Min tanke er den: Mathias Petersen skal tage ophold i Skærbæk og skal søge sit udkomme ved en agenturforretning (kul, markfrø, livsforsikring). Ved siden af skal han, hvad jeg tror, han egner sig godt til, være rejsende agitator for os på Vesteregnet, særlig strøget mellem Tinglev, Løgumkloster og Tønder, hvor han er godt kendt, da det er hans fødeegn. Han skal bl. a. med det første gennemkrydse denne egn by for by for at skaffe Børnebladet den størst mulige udbredelse. Der må personlig agitation til for at drive det op. Han skal styrke vore gamle forbindelser og knytte nye. Han skal stå rede for os til at rejse til den by eller sogn, hvor en særlig valgagitation er nødvendig ved kommunale, kirkelige eller politiske valg m. m. Jeg skal senere udføre forslaget mere i enkeltheder, men ønsker som sagt forinden en almindelig udtalelse om, hvorvidt foreningerne er tilbøjelige til at støtte en sådan virksomhed enten med et årligt beløb eller ved

f. e. at bevillige en vis sum for hvert 100 holdere, som han skaffer Børnebladet o. l.

Sønderjyske Årbøger er nu færdige for denne gang. Det er blevet sent. Det var vanskeligt at få manuskripterne fra forfatterne og til slut medførte også bogtrykkerstrejken en forsinkelse. De tænker vel noget på stof til forårshæftet. Antagelig får vi så Clausens kirkebygninger.²

Valgene til kredsdagen er gået godt her og ligeså i de andre amter. I Åbenrå har vi styrtet tyskernes $\frac{2}{3}$ majoritet, hvad der har stor betydning, da der kræves $\frac{2}{3}$ majoritet til vedtagelse af forslag, som medfører nye pengebevillinger eller pålæggelse af nye skatter. I de andre kredse, hvor tyskerne ikke havde $\frac{2}{3}$ flertal, har vi hævdet stillingen, trods tyskernes forsøg på overrumpling. Ved kommunalvalgene har vi allerede ifjor drevet en kile ind i det tyske parti her i byen, idet vi fik et kompromis i stand med nogle menige indfødte tyskere mod embedsmændene og deres tilhæng. Følgen var en sejr, som bragte en energisk dansk mand og en moderat tysker ind i byrådet. I år er kompromiset blevet fornyet, og vi vandt en ny sejr. Embedsmændenes parti var dårligt organiseret, og mange tyskere blev hjemme. Vi førte alle vore tropper i ilden og sejrede med 107 stemmer mod 34. (Der er en census af 12 mark classeskel). Kun højst 10 tyskere stemte med os, men der faldt 24 tyske stemmer på en anden kandidat. Vi fik derved atter en af vore bedste danske mænd ind i byrådet. Disse kompromisvalg tillægger jeg stor betydning. Vi får vore folk disciplinerede, mens tyskernes disciplin ødelægges ved organisationens sprængning. Et lignende forsøg i Åbenrå mislykkedes endnu denne gang.

Det ser ud til, at jeg får meget at gøre med min families private forhold i den nærmeste fremtid. Min broder skulle overtage Nørremølle. Han er optant og søgte i december 1890 om naturalisering. Indtil april d. å, har han boet ved Kolding.³ Da han kom hjem, fik han lov til at opholde sig hos mine forældre uden bosættelsestilladelse, indtil svaret på hans ansøgning var indløbet. Dette er ikke sket hidtil, og ved faders død var det blevet nødvendigt, at han hurtigst muligt overtager gården, da én skal indskrives som ejer af den. For at blive indskreven for gården og grunde egen husholdning må han imidlertid have bosættelsestilladelse. Han søgte derom d. 20., men modtog allerede d. 22. et

bestemt afslag fra landråden med den bemærkning, at hvis han forfulgte sagen videre, blev han straks udvist. Min moder må nu indskrives som gårdens ejer, og vi må så tage sagen med ro og føre den gennem alle instanser, selv om det skal medføre en foreløbig udvisning. Jeg tror, den kan gennemføres. Min broder opterede 1870, han var dengang 15 år gammel og har siden den tid opholdt sig i kongeriget. Han har altså intet synderegister. Jeg må tilbringe en del af min tid hjemme, da min moder naturligvis er meget nedbøjet af dette slag nu lige efter faders død. Hilsen fra Reimers og Moldt.

23.

Sønderborg 20. januar 1892.

Denne gang har jeg meget at skrive om, og jeg vil derfor håbe, at De har tid og tålmodighed til at læse et langt brev.

Først Math. Petersen fra Havervad. Han bosætter sig som tidligere omtalt i Skærbæk nu i januar og bør straks tages i brug. Han skal skaffe Børnebladet udbredelse ved personlig henvendelse til folk i de enkelte byer, og det bør ved hjælp af ham udbredes i nogle tusinder gratis eksemplarer på strækningen fra Flensborg til Tønder i bæltet mellem Adelby og Hanved sogn i Syd-Bov og Tinglev i nord op imod Løgumkloster og ned i Medelby, Ladelund og Karlum, hvis det går- og der er meget, der kan gå, når pengepungen kan blive i lommen. Vi ville ikke lade sagen komme til for mange personers kendskab, og forslaget om en understøttelse stilles derfor kun af Gustav Johannsen, Reimers og jeg. Vi har ikke foreslået en bestemt sum. Jeg antager, at 200 kr. foreløbig vil være passende. Så ser vi, hvad han formår. Hans anbefalinger følger hoslagt i afskrift.

Dernæst Jens Jørgensen Feilberg i Københoved.¹ Han lever i en meget trykket stilling. For sin huslærervirksomhed hos Skrumager får han frit ophold og 120 kr. årlig. Hans øvrige arbejde er for det meste ulønnet, så hans gennemsnitlige indtægter kun har været 150 kr. årlig i de sidste år. Hvis der ikke på en eller anden måde skaffes ham et lille tilskud hertil, er der fare for, at han går bort til kongeriget, hvor der flere gange har været ham højskolelærerpladser tilbudte. Kan der derfor ikke under én eller anden form bevilliges ham en lille understøttelse. Hans arbejde er det ærligt

værd. Jeg vedlægger et brev, som jeg nylig har modtaget fra ham, og som er meget oplysende i denne henseende og ikke behøver videre kommentarer.

Kasper Jensen er for tiden i Skodborg, hvor han ved siden af børneundervisningen har begyndt en undervisning for unge karle og piger i lighed med Feilberg Jørgensens i brevet omtalte undervisning i Københoved. Henriette Gubi er fremdeles virksom med hjemmeundervisning i Sundeved. Gendarmerne følger hendes virksomhed nøje, har søgt at skræmme flere forældre, men har ikke turdet gribe ind endnu.

Så fra min sidste foredragsrejse. Jeg var først i Haderslev. Her er Hans Petersen.² Jeg tror ikke, han skal opmuntres til at tage til København foreløbig. Han bør først sørge for, at det arbejde, han har begyndt i Haderslev ved siden af sin redaktørvirksomhed, fæstnes mere, og dernæst er det i hans egen interesse, at han får fastere fod i befolkningen, inden han atter tager bort. Endelig er det uheldigt for hans frentid, hvis det kommer til et brud med ham og Sabroe, da denne sandsynligvis også køber Dannevirke i løbet af et par år.³ Hans Petersens virksomhed i Haderslev var ved siden af redaktionen af Modersmålet ledelsen af en »Svensk gymnastikforening«, som går ypperligt. Den har 70 medlemmer, deraf 23–26 aktive, mest unge kommis'er. Gymnastikøvelser 2 gange ugentlig, oplæsning nu og da. Han ønsker at oprette en bogsamling for foreningen, hvad jeg tror vil være meget heldigt. Kan De ikke af indkomne boggaver udsøge en lille samling til ham, som han skulle have tilsendt hurtigst muligt. Ved siden deraf har Hans Petersen tillige oprettet en lille læseklub, som kun tæller 6 unge herrer og ligeså mange unge damer, alt opvakte folk, og samles et par aftener ugentlig for at læse nyere litteratur og samtale derom. Også denne forening går godt. I øvrigt er Hans Petersen meget virksom som foredragsholder, og hvis han får lov til at blive i sin gerning hernede i ro et års tid eller to, vil han have gjort sig uundværlig, før bør han ikke ved fristende tilbud rives ud af sin nuværende stilling; men når den tid er gået, bør han til København en tid, da det vil være til stor gavn for ham. Dette til overvejelse.

Der er nu god udsigt til, at vi snart kan rive hadersleverne helt ud af passiviteten, så de ligesom vi hernede i fremtiden atter deltager i kommunale og kirkelige valg. Sagen bragte jeg på bane i et foredrag

i kommunalforeningen, og flertallet var stemt for atter at gå på. Endvidere er der udsigt til, at der også i Haderslev vil blive oprettet en læsestue efter finsk mønster til næste vinter.⁴

Skamlingsbankeselskabet tager vi snart med storm for ligeledes at rive det ud af passiviteten og atter at gøre Skamlingsbanke til samlingsplads for dansk fra begge sider af grænsen. Der er af sønderjyder købt for 1200 kr. nye aktier (hver aktie er på 16 kr.) i det sidste år, og den gamle bestyrelse er nu blevet tvunget til at rejse en ny bygning til 7.000 kr. på bankens top næste forår, og i tilslutning dertil vil der blive bygget en fast landgangsbro ved bankens fod. Når det er færdigt, begynder atter de store fester.⁵

Vort første forsamlingshus vil i foråret blive bygget i Øster Lindet sogn. Pengene er indsamlede, og lovene er under arbejde.⁶ Efter det kommer der rimeligvis flere.

Branderup læsekreds klager over, at den ikke kan få bøgerne fra det nedsatte udvalg. Ekspeditionen er for sendrægtig; enten må den have en dygtig opstrammer, eller også må nye mænd tage fat her.

Hvis foreningerne derovre trods alle krav har mønt i kassen, så kan de gøre en god gerning ved at udkaste nogle tusinder sangbøger til småfolk i Sønderjylland, særlig ned mod grænsen. Det nye oplag af sangbogen koster 1500 mark. Hvis der bevilges noget af den sum, bør det være under den forudsætning, at der uddeles med rund hånd af dem sydpå. Jeg talte forleden nede i Vejbæk i Bov sogn og havde 80 tilhørere fra Bov, Holbøl, Hanved, Medelby og Tinglev sogne. Jeg lovede følgende mænd følgende ting i tillid til, at De derovre betaler gildet?

Gdr. Møller i Harreslev: 10 sangbøger og 10 ekspl. af Børnebladet. Kromand Lassen i Jarlund (Medelby sogn) 10 sangbøger. Gdr. P. Thulesen i Stoltelund (Tinglev sogn) 15 sangbøger og 7 ekspl. af Børnebladet. Gdr. S. Chr. Petersen Broderup (Tinglev sogn) 15 sangbøger og 10 ekspl. af Børnebladet. Gdr. P. Thaysen, Nyhus (Bov sogn) 8 sangbøger og 8 ekspl. af Børnebladet. Gdr. Konstmand, Kragelund (Bov sogn) 8 sangbøger og 8 ekspl. af Børnebladet og gdr. Chr. Knudsen, Vejbæk (Bov sogn) 10 sangbøger og 10 ekspl. af Børnebladet, alt gratis, Børnebladet regelmæssig frit tilsendt, men mod at vedkommende uddeler det med ganske særligt hensyn til småfolk. Det er nødvendigt at tage det på den måde ved grænsen. Og sådan var det

meningen, at Mathias Petersen skal få folk til at tage sig af Børnebladet overalt. Tyskerne gør jo nu kraftanstrengelser dér – særlig da i Tinglev sogn, hvor jeg i øvrigt håber, at vi med det første får både et politisk møde og en dansk bogsamling.

Det går atter for langsomt med løsningen af dansk undersåtsforhold. Regeringen i Slesvig kræver nu, at løsningen skal finde sted i løbet af 3 måneder, og der ligger ansøgninger i København, som snart har været der så længe. Der er fra flere sider blevet klaget til mig i denne anledning. Kan det ikke gå an atter at påskynde behandlingen af disse sager lidt.

Tyskernes agitation for Centralforeningen har hidtil gavnet os.⁷ Vi har fået 25 nye indmeldelser i Vælgerforeningen fra Løjt, siden de oprettede en afdeling dér, og der vil også blive begyndt med danske foredragsmøder dér, og fra Sommersted, hvor tyskerne ligeledes har været, har danskerne sendt en deputation ned til Ph. Møller i Jægerup for at få oprettet en afdeling af foredragsforeningen i Vojens i deres sogn.⁸

Arbejdet på »Vore rettigheder« har jeg foreløbig måttet indstille, da den nye indkomstskat rimeligvis vil nødvendiggøre en reform af valgloven til landdagsvalgene, og en ny kommunalforfatning er stillet i udsigt. Jeg må afvente disse love, da det jo er meningsløst at skrive en vejledning nu, som er forældet om et års tid.

Om Årbøgerne skal jeg skrive nærmere senere. Idag har jeg ikke tid til mere, da jeg skal præsidere som fuglekonge ved Borgerforeningens fællesspisning om en times tid.

24.

Sønderborg 4. februar 1892.

Samtidig med dette sender jeg Dem en afhandling om Flor, som jeg har modtaget af Schrøder til Årbøgerne. Jeg finder den temmelig bred, og enkelte partier af den må jo på forhånd antages at være velkendte for flertallet af Årbøgenes læsere, foruden at de tildels har været trykt før. På den anden side kræver hensynet til flertallet af vore sønderjyske læsere noget af den slags let læseligt stof, idet erfaringen viser, at netop flere af den slags ting, som vi har haft før, er blevet særlig vel modtaget af mange læsere hernede. Som

afhandlingen er nu, vil den omtrent fylde et par ark, men enkelte partier kan jo nok afkortes en del, hvad jeg antager, at Schrøder går med på. Jeg henstiller til Dem, om den skal optages uforandret, afkortet eller slet ikke optages. Personlig er jeg stemt for optagelse i en noget afkortet form, idet særlig omtalen af de andre velbekendte slesvigske patrioter fra fyrrerne tildels bortfalder. Johannsens årsberetning har jeg endnu ikke modtaget, og trykningen er derfor endnu ikke begyndt; jeg håber imidlertid, at vi snart kan få begyndt.

Andresen har skrevet til mig, at han havde et arbejde om Junggreen med fra Dem, og Lauridsen har stillet en afhandling i udsigt om »Danskheden syd for Dannevirke« i ældre tid. Jeg skriver et par små nekrologer som sædvanlig og sysler desuden med nogen skolelærerstatistik, som jeg dog ikke ved, om jeg kan få ordnet før til efterårshæftet. P. Skau har leveret mig en biografi af Laurids Skaus og hans gamle lærer degnen Kloster i Sommersted, og Ottosen har jo lovet mig nogle breve til Flor fra bogbinder Nissen og P. C. Koch m. m. Endnu har jeg det fremdeles således, at afhandlingernes rækkefølge tildels bliver mig påtvungen. Jeg har bestilt en udførlig anmeldelse af Mejborgs fortrinlige værk Slesvigske Bøndergårde hos H. V. Clausen og ville også nok have en anmeldelse af Graaes bog om Uwe Jens Lornsen, hvis De vil skrive én eller besørge mig én. Har De tænkt på den litteraturoversigt, som vi talte om i Ribe? Jeg ville sætte stor pris på at få én til at levere en sådan årlig i fremtiden. Første gang til efterårshæftet. Såvidt jeg kan skønne, er sidste årgang af Årbøgerne blevet usædvanligt godt modtaget både her og i kongeriget.

Hvad hjemmeundervisningen angår, da har man jo forbudt Kasper Jensen at undervise flere forældres børn i fællesskab i Skodborg sogn. Jeg er ikke helt sikker på, at det i virkeligheden kan forbydes, og der skal derfor gennemføres en retssag på dette spørgsmål, men da Kasper Jensen er for blød dertil, må det vente til senere. Han underviser nu én families børn ad gangen, og det synes man ikke at ville hindre eller rettere kunne hindre. Gendarmernes efterforskninger efter Henriette Gubi er nemlig ophørt og har derfor kun været beregnet på at skræmme. Det er morsomt at iagttage den tyske agitations virkninger på vore sløveste egne. Vi havde forleden et udmærket møde i Sommersted, hvor alle danske nu endelig er blevne vågne, og vil også for fremtiden få regelmæssige

møder her samt på Løjt. Der kommer i det hele mere fart i forholdene i denne tid fra måned til måned.

Vi har jo haft en del udvisninger her i kredsen i den sidste tid, men kun af mænd, der er født i kongeriget. Jeg har sendt Hiort-Lorenzen nogle notitser derom. Der kan måske fra dansk side gøres noget for at hindre den slags udvisninger i fremtiden. De synes nemlig at have deres væsentligste grund i den forskellige måde, hvorpå undersåtsret erhverves her og i kongeriget. I Danmark erhverver man sig jo nemlig undersåtsret ved at være født i landet eller efter ansøgning ved lov. Her derimod efter preussisk statsret arves undersåtsforholdet, for så vidt det ikke meddeles efter ansøgning. Følgen deraf er, at børn af tyske forældre i Danmark både er danske og tyske undersåtter, mens børn af danske forældre her hverken er det ene eller det andet. Dette tages til undskyldning for og danner påskudet til udvisningerne, idet man – hvad jeg dog endnu ikke tør sige i virkeligheden er tilfældet – siger, at ordinære danske hjemstedsbeviser er udfærdiget således, at der kun står, at vedkommende hjemstedskommune overtager forsørgelsen af vedkommende individ, mens der i de ekstraordinære hjemstedsbeviser er tilføjet »med hustru og børn«. Jeg skal nu nærmere undersøge, om det i virkeligheden forholder sig således – det påstås bl. a. af den herværende landråd. Det lader i øvrigt til, at de her boende danske undersåtter får udvisningsordren udsat et par måneder.

Jeg har gennem Kruse påskyndet løsningen af dansk undersåtsforhold for optanternes vedkommende så stærkt som muligt.¹ Jeg var nemlig bange for, at Miquell skulle gå af som følge af de national-liberales stilling til skolelovsforslaget og i så fald rive Herfurth med sig. Skulle det ske, er det forbi med indrømmelserne til optanterne, men i øjeblikket ser det jo noget fredeligere ud. For os var det bedre at beholde Herfurth end at få skolelovsforslaget formet efter de nationalliberales ønsker. De vil jo nemlig give staten d. v. s. forvaltningsembesmændene al tilsynsret med skolerne og besejre eller umuliggøre al privatundervisning. Galt er det med gejstlighedens tilsynsret, men i øjeblikket er den dog det mindre onde hos os.

25.

p. t. Tønder 12. februar 1892.

Tak for Deres brev af 6/2. Jeg talte igår i Døstrup og havde stævnet Mathias Petersen-Havervad derhen. Jeg meddelte ham, at der var bevilget ham 200 kr., og da han for tiden trænger meget til penge og straks skulle i arbejde, udbetalte jeg ham med det samme 100 kr. Idag er han så taget til Løgumkloster, hvor han skal arbejde for kirkevalget, som afholdes om otte dage. Vore udsigter derhenne er ikke gode denne gang. Sidste år sejrede vi kun med et par stemmers overvægt, og siden den tid er Rosenbom død.¹ Dertil kommer, at tyskerne gør forfærdelige anstrengelser for at sejre; men vi må jo gøre, hvad vi kan. I øvrigt ordnes Mathias Petersens stilling officielt således, at han anmelder sig til politiet som livsforsikringsagent, hvad han i virkeligheden er udnævnt til af mig i min egenskab af hovedagent for Hafnia. Som sådan skal hans politimester udskrive ham et pas, og med det i lommen kan han rejse sikkert. Andresen skal nu lave mig et kort over Børnebladets udbredelse, og Mathias Petersen skal så gå til alle kommuner, hvor udbredelsen er ringe og i dem få en mand til at tage mod en pakke, som bønderne skal betale, småfolk til dels have gratis foreløbig.

Lad J. Feilberg Jørgensen få 100 kr. snart, for han trænger. Hans sag kan da senere, som De foreslår, omtales nærmere i foråret på mødet.

Bogsamlingen i Haderslev er nu åbnet; men den er næppe tilstrækkelig. Men derom kan vi også tale nærmere i foråret.

Af Junggreens afhandling skal De snart få de ønskede korrekturet med bemærkninger.² Den går i trykkeriet på torsdag. Et portræt af Junggreen - vel udført - var aftrykt i Højskolebladet i forbindelse med en biografi af mig straks efter Junggreens død. Klichéen må kunne fås hos Konrad Jørgensen og vil egne sig godt for Søndagsbladet. Et portræt af mindestenen på hans grav har jeg bestilt og skal blive oversendt. En lille levnedstegning af ham til Søndagsbladet skal jeg skrive. Hvad Søndagsbladet og andre gode danske illustrerede blade angår, vil jeg i øvrigt fremsætte forslag ang. kolportører på forårsmødet. Jeg har en brystsyg mand, som man af den grund ikke eller i hvert fald næppe vil kunne nægte bevilling som kolportør. (Han skal bevæge sig i fri luft og tjene sit

Vandrelærerinden Henriette Gubi (1856-94). – Da det danske sprog efter 1888 næsten fuldstændig var fordrevet fra skolerne, blev vandrelærervirksomheden et af de initiativer, H. P. Hanssen satte igang for at bevare den nye generations kontakt til dansk kultur. Foruden Henriette Gubi fik H. P. Hanssen 1890 Kasper Jensen (1858-1930) til at påtage sig denne gerning, som imidlertid blev endeligt forbudt i 1894. (Historiske Samlinger for Sønderjylland)

udkomme derved, da han er fattig). Nu må det uden videre udgifter kunne ordnes således derovre, at hvad han behøver, sendes ham én gang ugentlig i en samlet pakke, men mere herom senere. ...

Hvad hjemmeundervisningen angår, har jeg nu ordnet det officielt således, at vi her har en skolekasse, som jeg bestyrer.

Denne skolekasse får sine indtægter ved frivillige bidrag, som ydes af »folk« i kongeriget, så vel som af forældre her, der benytter de kræfter, der haves til disposition, og af den udbetales et vederlag til Kasper Jensen og Henriette Gubi. Forældrene og vandre lærerne er instruerede i overensstemmelse hermed i tilfælde af forhør, og jeg indretter mig en protokol i overensstemmelse dermed, hvori jeg foruden de bidrag, jeg modtager fra forældrene henede, indfører en del bidrag fra kongeriget under fingerede mærker svarende til det beløb, »2 Løver« har stillet til rådighed. På denne måde kan vi med stor sindsro imødesee en eventuel retssag. Kasper Jensen er igår afgået til Gestrup, hvor han ifjor havde sammenstødet med politiet, og et nyt sammenstød kan derfor snart ventes. Han var igår i Døstrup, og vi har nu aftalt hans fremgangsmåde, hvis politiet atter skrider ind. Jeg håber nu, at han, som Hørlück udtrykker sig, snart har lært »at stå for skud«. Med Henriette Gubi går det særdeles fornøjeligt. Hun baner sig selv vej, hvor hun kommer frem, og har arbejde nok på Sundeved til i foråret. Hun anmelder eller afmelder sig ikke i kommunen. Vi må prøve, om det kan gå foruden, da anmeldelsen tit har til følge, at børnene, når læreren er varskoet, får så meget hjemmearbejde, at det vanskeliggør hjemmeundervisningen. Kasper Jensen derimod melder sig imorgen til kommuneforstanderen i Gestrup for derved at indbyde politiet til at skride ind påny, hvis det har lyst.

Til den foreløbige liste over deltagerne i forårsmødet, som jeg har set af Deres brev, har jeg enkelte bemærkninger. Thomas Refslund, Vellerup må ikke med. For det første, fordi han nylig er blevet tysk undersøgt, for det andet fordi han taler for meget om sine oplevelser. I øvrigt er han for tiden meget syg, så alene af den grund vil han ikke kunne komme med. Dernæst er det et spørgsmål, om Fausbøl skal med, da det jo måske vil berøre både Thomsen-Roost og L. Arnum ilde, når han nu foretrækkes for dem.³ Arnum var jo nærmere til at være med i år, Hørlück må absolut med, og han er jo også opført på listen.⁴ For Sundeveds vedkommende bør enten Deres broder på Gråsten, Jørgen Iversen-Svejrup eller Zachariasen-Dybbøl med. Den sidste, som har været preussisk soldat, er en dygtig og energisk ung mand, dertil velstillet og offervillig, så han er nok værd at have frem. I øvrigt kunne der også her tænkes på Andr. Andresen, Skelle. En af disse 4 bør med. Fra Flensborgegn burde

den unge Carsten Gregersen i Frøslev med. Han er Carsten Thomsens svigersøn og den mest levende mand på dette strøg. Han bør derfor frem. Lassen-Lysabild bør have en indbydelse - han findes ikke på Deres liste. Hvis man ikke atter vil indbyde ham, da han ikke er kommet de andre gange, så bør man indbyde Hans Nissen fra Viby for Als Sønder-Herred. Dette til overvejelse. Jeg ved ikke, hvad ændringer forslagslisten vil undergå hos Johannsen. Th. Refslund bør som sagt i hvert fald udgå af hensyn til optantsagen.

Min broder er jo så blevet udvist og skal ud af landet idag - muligvis får han dog en ansøgning om at blive her til 1. april bevilget. Hans sag går nu til Berlin og kan måske endnu gennemføres. Skulle dette vise sig umuligt, og han til slut bliver nødt til at forlade landet, er der mest udsigt til, at jeg overtager min fødegård. Jeg håber imidlertid ikke, at dette skal hindre mig meget i at fortsætte mit nuværende arbejde.

26.

Sønderborg 20. februar 1892.

Hoslagt et manuskript, som jeg har modtaget af Jens Jørgensen. Jeg havde opfordret ham til at skrive et eller andet om hans fødeby i anledning af 600 års jubilæet, som jo falder i år. Jeg er ikke sagkyndig nok til at dømme om, hvorvidt hoslagte oversigt er fuldstændig eller ej, og det forekommer mig, at han tager for mildt på pastor Lautrup. Desuden burde biografierne forsynes med en kort indledning. Hvis vi kan få den lille afhandling i en noget fyldestgørende form, så jeg gerne, at den blev optaget, da det ville være af stor opmuntring for Jens Jørgensen og spore ham til fortsat arbejde.¹

Noget af det interessanteste, jeg har oplevet i den sidste tid, var en 3 timers samtale med hr. Mosehuus, kredsskoleinspektør i Åbenrå og Sønderborg kredse. Vi sejlede forleden sammen fra Åbenrå til Sønderborg og talte først sammen ene to i kahytten, i 1/2 time, uden at han kendte mig. Da vi så imidlertid kom stærkt ind på de nordslesvigske forhold, sagde jeg, hvem jeg var, men indbød ham samtidig til at fortsætte samtalen, og så fik den først ret fart. Jeg fik mange praktiske vink og håber at høste godt udbytte deraf. Blandt

andet betroede han mig, at landråd v. Bonin i Åbenrå var rasende på de tyske foreningers agitationer, fordi de derved vakte folk på vore sløveste egne, og at han selv højlig misbilligede dem, fordi de forførte de unge lærere til drik og til et altfor flot liv. Jeg udtalte min glæde over disse foreninger og dokumenterede den således med tal fra Løjt og Sommersted, at det gjorde indtryk på ham – kunne vi få den tyske organisation sprængt, inden den får tid til at fæstne sig, så var det jo brilliant, og jeg tror, at det hører til mulighederne. Forresten blev kredsskoleinspektøren og jeg meget gode venner. Han er stemt for 2 timers dansk sprogundervisning ugentlig, og jeg anser det ikke for udelukket, at der kan arbejdes i forening med ham for dette mål.² Generalsuperintendenten angreb han stærkt for hans udtalelser på synoden. De var fremkommet af beregning for at takkes regeringen, sagde han, og lønnen kom straks i form af tilladelse til bispestolens flytning til Kiel. Nu kunne vi atter stole på hr. Kaftan i denne sag. Danske privatskoler troede han ikke regeringen kunne hindre i Nordslesvig, når det foreliggende skolelovsforslags bestemmelser om privatundervisningen vedtoges uforandret. Jeg rejser tit med Hr. Mosehuus og skal nok drage al den nytte, jeg kan, af bekendtskabet.

27.

Sønderborg 27. februar 1892.

Johannsens årsberetning har jeg endnu ikke modtaget til Årbøgerne, men jeg har ladet plads stå åben til den og begyndt trykningen af Ottosens biografi af Nissen med brevene til Flor. Derefter følger Schrøders afhandling om Flor, som jeg efter indhentet tilladelse har forkortet, særlig ved at bortskære alt, hvad han har skrevet om Kieler universitetet, Baggese og Heiberg. Efter Schrøders afhandling kommer så Junggreen. Jeg finder udvalget godt, men savner dog en af de artikler, hvori han bruger billedet af »Kornet som kastes«: Avnerne flyver bort for vinden, det drægtige korn bliver tilbage. Jeg har talt med Thillerup om sagen og får 6 korrekturer af afhandlingen, som De skal få tilsendt. I Årbøgerne trykkes afhandlingen med skudt sats; i pjecen må satsen rykkes mere sammen, hvad sætteren vil kunne gøre uden betydeligt arbejde. Den vil så vist nok kunne trykkes betydeligt billigere her

end i København. De skal senere få et bestemt tilbud fra Thillerup, når De vil meddele, hvor mange tusinde ekspl., der skal trykkes. Vi har endnu ca. 9 ris papir liggende af det fra Dalum, som passende kunne anvendes hertil. Ellers kan vi jo kun bruge det til særtryk. Jeg tror, vi bør tage under overvejelse, om Årbøgerne ikke burde udgå 4 gange årligt i stedet for 2, naturligvis uden at arkantallet forhøjedes. Fordelen ville være dobbelt: dels ville vi kunne bringe mere aktuelt stof (af politisk og statistisk art) og dels ville tidsskriftet blive hyppigere omtalt, og jeg tror i forbindelse dermed mere udbredt. Vi kan jo tale nærmere derom på mødet.

De erindrer vel, at De engang i efteråret på højesteretsadvokat Nellemanns vegne bad mig undersøge, om der var hedearealer, som særlig egner sig til plantningsforetagender tilfals hernede. Der er nu for tiden et samlet areal på 600 ha hede tilfals i Arrild-Højrup sogne. De pågældende lodsejere står allerede i underhandlinger med staten og har af den forlangt 60 mark pr. ha, men jeg antager, at den vil kunne købes for 50 mark eller i hvert fald 50 kr. pr. ha. Heden skal egne sig fortrinligt til beplantning og indeslutter en del fællede, som medfølger til samme pris. I tilfælde af, at hr. Nellemann er lysthavende, må sagen selvfølgelig nærmere undersøges helst af en sagkyndig mand fra det danske hedeselskab. Det omtalte areal gennemskæres af vejen fra Arnum til Gelsbro.

Kasper Jensen er, som jeg forudså, atter blevet standset i sin virksomhed i Gestrup. Men landråden har været snedig og ikke, som jeg ønskede og håbede, idømt ham en mulkt, som vi kunne have nægtet at betale – men tværtimod udstedt et særligt forbud mod ham for Haderslev kreds's vedkommende. Dermed er vort standpunkt forrykket. Ved simpelthen at nægte at betale en idømt mulkt kunne vi have tvunget sagen for domstolene; nu nødes vi til at gå instansvejen med klager først til regeringen i Slesvig, senere til Berlin, da det allerførst må afgøres, om landråden – hvad jeg højlig betvivler – har ret til at udstede et sådant forbud. Men så meget har vi da nu nået, at vi ved, at landråden ikke tør forbyde undervisningen i henhold til bestående love og anordninger, og da skoleloven bliver vedtaget, er det måske heldigst ikke at føre proces.¹

Jeg optager en ret interessant statistik over skoleforholdene, som jeg venter at få en hel del ud af. Først og fremmest brugbart

stof for Johannsen og Lassen, dernæst en afhandling til Sønderjyske Årbøger og endelig et fortrinligt agitationsgrundlag. Samtidig optager jeg også en ny statistik over vor stilling i de kirkelige repræsentationer. Vi har i det hele haft fremgang i de kirkelige valg i 1891 – eller siden ifjor forår. Løgumkloster tabtes, som jeg ventede, men i hvert fald med ære; Rise toges ved overrumpling; men der har vi endnu flertallet. Også Holbøl, som længe har været i tyskernes magt, har vi skudt breche i, Hostrup ved Tønder, som var rent tysk 1889, har vi snart udrenset, idet vi har sejret dér de to sidste år. Bylderup er ligeledes snart udrenset. I Øster Højst har vi genvundet flertallet. I Burkal står vi 6 danske mod 10 tyske. Stillingen er vanskelig, men kan måske tages. I øvrigt var der en vågnende interesse for de kirkelige valg. I Arrild, hvor tyskerne havde forberedt en overrumpling, hindredes den.

Kand. N. Andersens stilling er meget dårlig. Han er stærkt trykket af gæld fra gammel tid og får jo fremdeles kun 1600 mark af Jessen. Herold lovede ham ifjor et årligt tilskud af 800 mark; men deraf har han til dags dato kun modtaget 200 kr. Hvis hans stilling ikke kan blive bedre, tænker han på at udvandre til Amerika til foråret.

Ritzaus Bureau har sat sig i forbindelse med mig for at få et bedre efterretningsvæsen ordnet hernede, og jeg håber, at det skal lykkes. Bureauet vil tage mod efterretninger fra Nordlesvig i samme omfang som fra tilsvarende egne i kongeriget, og det vil have sin betydning, da bureauets efterretninger går i aviserne uden hensyn til politisk farve. Hidtil har det kun haft én lokal korrespondent i Sønderjylland (Jessen, Flensborg), som tilmed tit har været fraværende, og som redaktør altid har ønsket først at bringe de politiske efterretninger i sit blad.

Axel Carstens har jo etableret et korrespondancebureau. Ideen har han fået af mig, men han evner ikke at udføre den. Han kundgør nu i Sønderjyden, at 40 danske aviser har erklæret sig villig til at modtage korrespondancerne, som tilstilles dem gratis.² Selv kræver han imidlertid af os herovre, at vi ligeledes skal levere bureauet artikler gratis, og det går næppe, så meget mindre som Sønderjyden stiller samme krav. Følgen vil blive, at Axel Carstens selv må fabrikere meddelelserne derovre, og at de fleste blade inden ret længe bliver trætte og kede af historien. Så er det imidlertid et

spørgsmål, om »2 L« og »4 S« ikke burde realisere denne tanke. Der trænges stærkt til korte faktiske meddelelser om vore forhold i den danske presse, og når der i denne henseende ydes den en hjælpende hånd, vil den sikkert tage derimod både med tak og betaling.

Jeg har idag haft den glæde at få to unge danske tillidsmænd fat i Uge sogn – også dér kan der endnu gøres meget; men vor agitation må og skal blive mere og mere direkte personlig. Det har i de senere år tydelig vist sig, at man når længere med de fortrolige private henvendelser i brevform end med de tidligere anvendte almindelig holdte offentlige udtalelser i aviserne: men jeg er sikker på, at vi vil nå endnu videre i samme målestok, som vi bliver i stand til at afløse brevene af personlige samtaler og instrukser.

Når dagsordenen for mødet er fastsat, så var det måske hensigtsmæssigt, at vi herovre fik kendskab til den, for at vi dels kunne tænke over på forhandlingsgenstandene dels også muligvis supplere dem.

Min broders sag står fremdeles ligedan. Det sandsynligste i øjeblikket er næsten, at han opgiver Nørremølle, og jeg overtager den.

28.

Sønderborg 30. marts 1892.

Vi bliver mindst 15 deltagere i mødet herfra. Kruse har fået navnene.

Andresen og jeg møder altså hos Dem søndag formiddag. Af ting, vi må forhandle dér, har jeg følgende: 1) Børnebladets udbredelse m.m. 2) Trykning og udbredelse af et lille hæfte med stambogsvers som modtræk mod et tysk i denne retning. 3) Flere dramatiske bogsamlinger. 4) Frieksemplarer af nyere litteratur fra forlæggerne til gennemsyn for Sprogforeningens styrelse. 5) Læsestuer og foredrag for arbejdere. Desuden ønsker Andresen at tale om melodier til sangbogstillæget.

Optantsagen skal jeg give nogle meddelelser om i eftermiddagsmødet, og hvis sagen ang. bøderne ikke afgøres dér med det samme, senere tale med Kruse og Dybdal derom.

Hjemmeundervisningen kan der vel også bedst tales om der. Der er flere kræfter til disposition, men vi kender endnu næppe vort retsgrundlag og må derfor gå småt frem.

Reimers kommer med og må vel helst afslutte på det store møde. Hvis jeg skal tale der, vil jeg give nogle meddelelser om den systematiske kamp mod den nuværende skoleordning, dens virkninger og basis for dens fortsættelse. . . .

N.B. Hvis der tænkes på at drøfte Dannevirke-sagen, var det måske heldigst, at det skete i et mindre udvalgsmøde, hvortil alle deltagere fra Haderslev amt indbødes samt måske tillige Gustav Johannsen. Sagen må ikke være for offentlig, da det kan opstemme Bjørnshauges fordringer i tilfælde af salg.

29.

Sønderborg 9. april 1892.

Først og fremmest tak for sidst. Jeg har nu skrevet en lille levnedstegning af Junggreen, som allerede er i trykkeriet, og skrevet efter klichéen fra Kolding, da det vil blive for sent at vente efter en ny, til Søndagsbladet forfærdiget kliché. Billedet i Højskolebladet kan jeg sandsynligvis nok få til at passe ved at beskære lidt af kanterne, så det bliver smallere. Skal oplaget af særtrykket være større end 5000 ekspl.? . . .

Henriette Gubi er idag i forhør hos amtsforstanderen angående hjemmeundervisningen og vil rimeligvis derefter modtage et lignende forbud som Kasper Jensen. Det er ret heldigt, da hun så kan føre retssagen. Jeg antager nemlig, at hun vil egne sig bedre end Kasper Jensen til at optræde i retssalen. . . .

30.

Sønderborg 9. juni 1892.

Endelig er Sønderjyske Årbøger 1892 I udkommet. Det trak stærkt i langdrag, fordi jeg måtte vente længe efter Gustav Johannsens artikel, dernæst fordi jeg ventede efter H. V. Clausens kritik af Adler, som jeg gerne ville have haft med i dette halvbind. Indholdet er ikke rigtig tilfredsstillende denne gang; men jeg håber, at næste halvbind skal blive så meget bedre. I henvendelsen til vore holdere vil De se, at vi lader den ny ordning med 4 hæfter årlig træde i kraft allerede til efteråret. Det vil være meget heldigere i flere henseender. Af Junggreens artikler er der taget 8.000 særtryk. En

prøve medfølger. Vi vil omtrent have brug for 3.000 ekspl. til uddeling hernede. Resten vil blive afsendt til København, såsnart jeg får meddelelse om, til hvem jeg må afsende dem. . . .

Herovre lever vi nu i den døde tid for vort offentlige livs vedkommende. Jeg har derfor ikke meget nyt at meddele. Kort efter at vi kom hjem fra mødet i København, blev Henriette Gubi kaldt i forhør. Jeg håbede, at der var blevet udstedt et lignende forbud mod hende, som mod Kasper Jensen; men det blev ved en mulkt, fordi hun ikke havde meldt til- og afgang, fra de forskellige kommuner, hvori hun har opholdt sig. Mulkten betalte vi, og dermed var den sag endt. Hun fortsætter nu fremdeles sin virksomhed i Sundeved uforstyrret og bliver efterhånden taget i brug af flere og flere hjem. Det fornøjeligste er næsten, at hun selv baner sig vej overalt og forstår at komme i forbindelse med folk, som jeg i hvert fald ikke endnu ville have vovet at henvende mig til ang. hjemmeundervisningen. Om en fjorten dages tid rejser hun til Hoptrup i Haderslev kreds og melder sig straks der til kommuneformanden. Så skal vi se, om man ikke vil udstede et forbud mod hendes virksomhed dér. Vi vil naturligvis helst have en retssag på hendes virksomhed, da hun ikke så let kan stemples som politisk agitator – omvendt vil autoriteterne naturligvis have en retssag på Kasper Jensen. Vi lister nu rundt med hinanden, indtil deres tålmodighed brister, og de forbyder Henriette Gubi at undervise, så først vil vi have retssagen. Imidlertid opholder Kasper Jensen sig i Tønder amt, hvor han dels underviser, dels holder kristelige foredrag, hveranden søndag i private hjem.

Der er nu også udsigt til, at vi får et større forsamlingshus ved Rødekro. Planen er i forberedelse og vil efter al udsigt blive gennemført på en praktisk og hensigtsmæssig måde. Samtidig vil Foredragsforeningen for Rødekro og Omegn sørge for afholdelse af religiøse foredrag med visse mellemrum. Det sker efter Nis Callesens-Lerskovs sigende med det bevidste formål derigennem at bane vej for en senere udtrædelse af statskirken. Det er et tidens tegn, at en så rolig og besindig mand som Nis Callesen nu er nået så vidt. På denne måde bliver der god plads for Thade Petersens og Philipsens påtænkte virksomhed.¹

På lørdag otte dage skal vi have vore generalforsamlinger, som vi i år gør forsøg på at anlægge lidt mere stort. Programmet er: Kl.

9 formiddag bestyrelsesmøde. Kl. 11 Vælgerforeningens generalforsamling. Kl. 1 fællesspisning. Kl. 3 Sprogforeningens generalforsamling. Kl. 5 alm. politisk møde med Gustav Johannsen som foredragsholder. Derefter sold. På den vis håber vi, at vore generalforsamlinger lidt efter lidt skal blive omdannede til store folkemøder. Hidtil har de som bekendt været meget dårligt besøgt.

Med optantsagen går det nu atter meget småt. Inden for min synskreds er der kun blevet én mand naturaliseret, i de sidste måneder, og den samme var en tysksindet kromand, som vi ovenikøbet har betalt 30 kr. for. I øvrigt var vedkommende dog så hæderlig, at han tilbagebetalte mig beløbet. Hans Lassen har haft en lang samtale med ministeren ang. et specielt tilfælde, og vi har derved haft lejlighed til atter at konstatere falske og løgnagtige indberetninger fra de underordnede autoriteter. Min broder fik omsider en betinget bosættelsestilladelse (»jederzeit zurücknehmbar« og »sofortige Ausweisung« ved »upassende opførsel«) og tog imod den. Jeg tænker nu atter stærkt på at købe Hejmdal, hvis den kan fås til en rimelig pris, hvad der i øvrigt ikke er megem udsigt til i øjeblikket. ...

NOTER OG HENVISNINGER

Anvendte forkortelser:

Breve = A. D. Jørgensens Breve. Udgivet af Den danske historiske forening. Ved Harald Jørgensen. 1939.

SJy Årb = Sønderjyske Årbøger.

To Ungdomsvener = To Ungdomsvener. H. P. Hanssen.

H. V. Clausen. En brevveksling. Ved Harald Jørgensen. 1962.

1.

- 1) Dette og de følgende 9 breve vedrører udelukkende igangsættelsen af Sønderjyske Årbøger, hvis 1. hefte udkom i maj 1889. Se i øvrigt artiklen: Baggrunden for oprettelsen af Sønderjyske Årbøger, offentliggjort i nævnte tidsskrift 1964 s. 11-26.
- 2) A. D. Jørgensen havde i 1886 henvendt sig til red. J. Jessen i Flensborg og forsøgt at interessere ham for udgivelsen af et blandet sønderjysk tidsskrift. Der kom ikke noget ud af denne henvendelse, og i efteråret 1888 realiserede A. D. Jørgensen sin tidsskriftsplan i samarbejde med H. P. Hanssen.
- 3) Gustav Johannsen var 1881-84 og 1886-1901 medlem af den tyske rigsdag. Fra 1888 sad han desuden i den preussiske landdag.

- 4) Den nordslesvigske Vælgerforening stiftedes 10/7 1888 i Vojens. Slagtermester P. Reimers, Sønderborg blev formand, red. Johs. Moldt kasserer og H. P. Hanssen sekretær. Alle var på det tidspunkt bosiddende i Sønderborg.

2.

- 1) Brevet er dateret 15/1 1889 og trykt i Breve s. 227-28.
- 2) Se videre brev nr. 6. Et udvalg af L. Skaus breve blev sendt til A. D. Jørgensen, som frarådede en udgivelse så tidligt efter L. Skaus død. Se Breve s. 239. De omtalte breve er nu offentliggjort af H. V. Gregersen 1966 og 1970.
- 3) Artiklen »De nordslesvigske Optanter« er trykt i 1889 s. 152-60.
- 4) Trykt i SJy Årb 2. halvbind 1889 s. 297-310 med en kort levnedbeskrivelse af Nis Hansen, skrevet af H. P. Hanssen.
- 5) Skolebestyrer A. C. C. Holdt (1821-90), Flensborg, var indstillet på at levere flere bidrag til Årbøgerne, se også brev nr. 4. A. D. Jørgensen var ikke særlig glad ved disse bidrag, se Breve s. 239 og 243. En artikel Minder fra Flensborg Kirkegård fandt dog nåde for A. D. Jørgensens øjne (se Breve s. 246) og offentliggjordes i SJy Årb 1889 s. 202-17.
- 6) P. Lauridsens afhandling: Den danske kongemagt og den nordslesvigske bondestand i forrige århundrede blev trykt i SJy Årb 1889 s. 87-124.
- 7) Skattegraveren var titlen på et tidsskrift udg. af Dansk Samfund til Indsamling af Folkeminder ved E. Tang Kristensen. 1884-89. De omtalte optegnelser om bryllupsskikke på Als blev ikke trykt i SJy Årb.
- 8) Ved juletid 1888 meddeltes det, at skolesproget i de nordslesvigske skoler fra 1/4 1889 udelukkende skulle være tysk. Dog tillodes 4 ugentlige religionstimer på dansk. I den anledning organiserede bl. a. Vælgerforeningen en protestbevægelse i form af cirkulerende petitioner til regeringen. Se også brev nr. 26, note 2.

3.

- 1) Kollaborator C. F. Monrad (1815-89) var sekretær og gårdejer Jacob Michelsen-Kolstrup (1815-99) formand i Sprogforeningen.
- 2) A. D. Jørgensens afhandling: Gråstens ældre historie indledte 1889 det nye tidsskrift.
- 3) Om forhandlingerne med P. Skau-Bukshave (1825-1917) om at være medudgiver se også brev nr. 4 og Breve s. 230. De i det følgende nævnte personer er R. P. Rossen (1858-1928), der fra 1883 var knyttet til Flensborg Avis (svoger til red. Jessen) og formodentlig sprogmanden og journalisten Nikolaj Andersen (1862-1919).

4.

- 1) I et brev dat. 12/2 1889 fra A. D. Jørgensen (Breve s. 235) hedder det: Med Jessen rev det helt ud; jeg kom til at sige ham forskellige sandheder. ...
- 2) Den omtalte artikel blev ikke optaget i SJy Årb.

5.

- 1) Publikationen Ny Jord har ikke kunnet identificeres.
- 2) I sidste øjeblik fandt man dog udveje til at undgå anmeldelse som handelsfirma, se brev nr. 9.

6.

- 1) De omtalte digte offentliggjordes i SJy Årb 1889, s. 45-51.
- 2) Se brev nr. 2, note 2.

7.

- 1) Axel Orlriks bidrag bestod i et udvalg af sønderjyske folkeviser, medens P. Lauridsen

- behandle kongens køb af adeligt bøndergods i Haderslev amt, se brev nr. 2, note 6.
- 2) Det var A. D. Jørgensens idé at bruge det middelalderlige sønderjyske våben på titelbladet, se Breve s. 235.
  - 3) H. R. Hiort-Lorenzens bidrag handlede om et forsøg på at oprette en forening i Haderslev i 1842 kaldet Cimbria, trykt i Sjøy Årb 1889 s. 125-36.

8.

- 1) Der er tale om A. D. Jørgensens afhandling: Den ældste danske kirkeordinans, trykt i Sjøy Årb 1889 s. 218-45.

10.

- 1) »To Løver« er navnet på en fraktion inden for Studentereforeningen i København (formand højesteretsadvokat S. Nellemann (1833-1915)). En tilsvarende fraktion var Studentersamfundets sønderjyske Sammenslutning, kaldet »4 S«, oprettet i 1887 af Johan Ottosen og H. V. Clausen (1861-1937). A. D. Jørgensen optrådte som koordinator mellem disse to fraktioner, når det drejede sig om støtte til nationalitetsskampen.
- 2) Indtil 1888 havde kun få danske optanter fået preussisk statsborgerskab. Efter kejser Wilhelms død blev Herfurth indenrigsminister, og regeringen slog ind på en mere liberal politik, således at adskillige danske optanter opnåede preussisk statsborgerret. Lokale tyske kredse protesterede under henvisning til, at den nye politik styrkede danskheden i Nordslesvig; men regeringen fastholdt indtil videre den nye liberale kurs.
- 3) C. F. Monrad døde 1/6 1889.
- 4) H. P. Hanssen havde nu og senere besvær med at få H. V. Clausen til at levere lovede bidrag til Årbøgerne. Afhandlingen om kirkerne blev aldrig skrevet. To Ungdomsvener brev nr. 40 note 1.

11.

- 1) Der er tale om den sønderjyske politiker Nic. Ahlmann (1809-90), og den i nr. 2 note 5 omtalte skolebestyrer Holdt. Se også Breve s. 268-69.
- 2) Mathias Steenstrup (1822-1904), der i 1886 stiftede Udvalget for folkeoplysningens fremme, udgav i årene 1855-68 tidsskriftet Dansk Månedsskrift.
- 3) Der er tale om kromanden og sangeren Karsten Thomsen fra Frøslev. Se også Breve s. 268-69.
- 4) Om A. D. Jørgensens stilling til dette spørgsmål se Breve s. 269.
- 5) I 1887 havde man i Kolding stiftet foreningen »S.S.« (formand pastor H. Sveistrup (1815-93)) med det formål at skaffe midler til sønderjysk ungdoms ophold på danske højskoler. Forf. Morten Eskesen (1826-1913) havde nær tilknytning til denne forening.

12.

- 1) Dr. G. Friis' afhandling om Nis Henriksen offentliggjordes i Sjøy Årb 1891 s. 213-43. Om A. D. Jørgensens syn på afhandlingen se Breve s. 286-87.
- 2) Breve s. 287-88.
- 3) I 1879 havde bogtrykker H. Matzen grundlagt bladet Hejmdal i Åbenrå. Der blev ikke noget ud af købet ved denne lejlighed, men H. P. Hanssen erhvervede bladet pr. 1/10 1893.
- 4) Tobaksfabrikant, rigsdagsmand J. P. Junggreen (1827-86), Åbenrå, havde i mange år spillet en fremtrædende rolle inden for den danske bevægelse. Carl Bekker (1834-87) havde virket som advokat i Åbenrå fra 1868.
- 5) A. D. Jørgensens syn på H. P. Hanssens bladplaner fremgår af Breve s. 273-74.
- 6) I oktober 1864 søgte en nordslesvigsk deputation hjælp hos Napoleon 3. og blev modtaget af udenrigsminister Drouyn de Lhuys. - F. F. Ulrik (1818-1917) havde været

fysikus i Tønder 1854–64 og medlem af det slesvigske sanitetskollegium 1861–64. Han blev udvist 1864. Det franske svar blev ikke offentliggjort i Sjø Årb.

13.

- 1) A. D. Jørgensen havde i et brev af 3/2 1891 omtalt H. V. Clausens forslag. Se Breve s. 272.
- 2) P. A. Madvig (1816–99) var 1853–64 fysikus i Haderslev og fortsatte efter 1864 som praktiserende læge i samme by. – Søren Amorsen (1831–1916) var konsul og bankdirektør i samme by.
- 3) A. D. Jørgensen havde givet H. V. Clausen i kommissorium at indsamle arkivmateriale til belysning af nationalitetskampen. Se Breve s. 274.

14.

- 1) Johan Ottosens artikel Skåne og Sønderjylland blev trykt i Sjø Årb 1891 s. 33–71. Der er ikke optaget nogen artikel af Kr. Høyer. H. R. Hiort-Lorenzens artikel om Den slesvigske Forening blev trykt i Sjø Årb 1891 s. 120–37.
- 2) På A. D. Jørgensens initiativ afholdtes i april 1891 og i de følgende år orienterende møder i København, hvor lokale sønderjyske ledere fik lejlighed til at møde københavnske repræsentanter, der var interesserede i nationalitetskampen.
- 3) De på listen opførte personer er: gårdejer C. P. Wolff, Gammelgab, farver Asmus Jürgensen, Gråsten, pastor L. B. Povlsen, Bovlund, gårdejer J. N. H. Skrumsager, Københoved, fysikus P. A. Madvig, Haderslev, gårdejer P. Skau-Bukshave, godsejer H. A. Knudsen, Trøjborg, gårdejer Jac. Michelsen, Kolstrup, og slagtermester P. Reimers, Sønderborg.
- 4) Der er tale om rigsdagsmand Gustav Johannsen (1840–1901), Flensborg, og landdagsmand, gårdejer Hans Lassen (1831–96), Lysabild.
- 5) Det drejer sig formodentlig om valg til de kirkelige forsamlinger, se også brev nr. 18.

15.

- 1) Der er formodentlig tale om gårdejer Thyssen Hansen og litteraten Mathias Andresen (1858–1914), Åbenrå, der fra 1890 publicerede Illustreret Børneblad for Nordslesvig.
- 2) Det gamle danske blad i Haderslev Dannevirke var sammen med aflæggerbladet i Åbenrå Freja i 1879 blevet købt af dyrlæge J. H. Bjørnshauge (1831–1910), som lod sin broder J. J. Bjørnshauge (1838–91) fortsætte redaktionen i streng konservativ ånd. Efter red. Bjørnshauges død ansatte bladets ejer M. C. Mathiesen (1853–1915) som redaktør.

16.

- 1) Hiort-Lorenzens artikel om Chr. VIII og Slesvig Stænder 1842 offentliggjordes i Sjø Årb 1891 s. 244–55.

17.

- 1) Morten Eskesens levnedstegning af Karsten Thomsen fra Frøslev offentliggjordes i Sjø Årb 1891 s. 82–108. Se også Breve s. 268–69.

18.

- 1) Se brev nr. 2, note 8.
- 2) Landråden i Sønderborg var A. F. T. v. Tschirschnitz (1837–1911). Han beklædte dette embede fra 1879 til 1911.

- 3) Fra 1846 havde der i Sønderjylland eksisteret flere lokale landboforeninger. Omkring 1890 var der 13 sådanne danske foreninger, som senere blev slået sammen i den såkaldte: Fælles Landboforening. De tyske landboforeningers centralmyndighed var indtil 1894: Landwirtschaftlicher Generalverein i Kiel, derefter Landbrugskammeret.

19.

- 1) H. P. Hanssen opnåede støtte fra København til sit lille skrift Vore Rettigheder. Se brev nr. 22 og 23.

20.

- 1) A. D. Jørgensen var kritisk overfor afhandlingen, se Breve s. 287.
- 2) Heller ikke disse aktstykker faldt i A. D. Jørgensen smag, se Breve s. 286.
- 3) Der er tale om den norske højskolemand og politiker Viggo Ullmann (1848-1910). Højskolen Vonheim var grundlagt 1875 og havde Christopher Bruun som forstander. H. P. H. kalder fejlagtigt skolen for: Winhejm.
- 4) Den danske politiker Fredrik Bajer (1837-1922) var en ivrig deltager i såvel det interparlamentariske arbejde som i den internationale fredsbevægelse.
- 5) Anders Dybdal (1852-1915) var 1889-1904 departementschef i det islandske ministerium. Han virkede desuden som kasserer i »To Løver«.

21.

- 1) Gerhard Hansen havde i 1873 overtaget møllen efter sin fader møller Jørgen Hansen, der havde lidt et stort tab ved møllens ødelæggelse i 1864.
- 2) Der er muligvis tale om Vilstrupgård i Haderslev herred (Vilstrup sogn).
- 3) A. D. Jørgensen svarede i brev dat. 24/11 1891. Breve s. 289 f.

22.

- 1) Om Mathias Petersens virksomhed på Vesteregnet se også efterfølgende breve nr. 23, 25, 35 og 37.
- 2) Se brev nr. 10, note 4.
- 3) H. P. Hanssens broder Chresten Hanssen havde i mange år drevet gården Stavnsbjerg i Hejls. I 1892 overtog han Nørremølle (se brev nr. 30), og Stavnsbjerg gik herefter over til søsteren Ingeborg, der var gift med venstrepolitiker Rasmus Hansen. Se også brev nr. 25 og 30.

23.

- 1) Jens Jørgensen Feilberg (1862-1946) var huslærer hos J. N. H. Skrumsager 1889-92, derefter journalist ved Modersmålet 1892-97 og fra 1899 frimenighedspræst i Skærbæk.
- 2) Om red. Hans Petersen, Haderslev, se videre brev nr. 34 og 35 samt To Ungdomsvenner s. 85f, 89, 99f og 109f.
- 3) I oktober 1882 havde boghandler Axel Sabroe, Haderslev, grundlagt bladet Modersmålet, der optog konkurrencen med Dannevirke. I 1900 erhvervede Sabroe også dette blad, efter at ejeren dyrlæge Bjørnshauge havde afskediget red. Mathiesen og erstattet ham med den tyskorienterede fru Wildenradt Krabbe.
- 4) Under sit ophold i Norge 1891 havde H. P. H. truffet mange finner og hørt om, hvorledes det folkelige oplysningsarbejde blev drevet i Finland.
- 5) Den 18/5 1893 genoptoges de nationale møder på Skamlingsbanken. Se endvidere brev nr. 39, note 2.

- 6) Det første forsamlingshus åbnedes i Skrave i 1892. Forsamlingshuset i Ø. Lindet indviedes først i 1895.
- 7) I november 1890 havde en kreds af tyske embedsmænd i Toftlund oprettet den såkaldte Tysk forening for det nordlige Slesvig, der dels skulle optræde som tysk vælgerforening, dels arrangere foredrag, oprette bogsamlinger og støtte den tyske presse.
- 8) Gårdejer Philip Møller i Jegerup havde taget initiativet til oprettelsen af Foredragsforeningen for Nustrup og Omegn, der kom til at danne forbillede for flere tilsvarende foreninger.

24.

- 1) Indtil rigskansler Capravis tilbagetræden i 1894 var der blevet naturaliseret ca. 1500 danske optanter. Under ledelse af finansminister Johs. v. Miquell blev kursen lagt om, og efter 1894 blev der normalt givet afslag på anmodninger fra danske optanter om preussisk statsborgerskab.

25.

- 1) Urmager H. P. Rosenbom, Løgumkloster havde i mange år været en af danskhedens støtter i Løgumkloster. Han døde 19/5 1891.
- 2) Der tænkes formodentlig på H. P. Hanssens artikel om Junggreen i Sjy Årb 1892 s. 105-09, jfr. Breve s. 296.
- 3) Der er formodentlig tale om møller J. Fausbøl, Branderup. Gårdejer H. Thomsen, Roost var sekretær i Skoleforeningen (jfr. brev nr. 39). Arnum er formodentlig gårdejer L. Arnum, Bovlund.
- 4) Der er formodentlig tale om gårdejer A. D. Hørlück (1836-1900) i Rurup, der havde været landdagsmand 1881-88, dog uden at deltage i landdagens møder.

26.

- 1) Jens Jørgensens artikel: Forfattere der har skrevet om Haderslev, blev trykt i Sjy Årb 1892 s. 135-49, jfr. Breve s. 297. Pastor Erasmus Lautrup (1782-1857) i Haderslev var tysksindet.
- 2) Efter Bismarcks fald i 1890 havde kirkelige kredse i Nordslesvig udfoldet bestræbelser for at få indført visse danske sprogtimer i skolen til støtte for den tilladte religionsundervisning på dansk. Generalsuperintendenten Theodor Kaftan (1847-1932) modarbejdede disse bestræbelser, og der skete ingen ændring i den gældende skolelovgivning. Johannes Mosehus var kredsskoleinspektør i Åbenrå kreds 1888-1912.

27.

- 1) Landråden i Haderslev kreds var fra 1881 A. Schreiber, der den 19/9 1892 efterfulgtes af Karl Mauve.
- 2) Bladet Sønderjyden var medlemsorgan for den af tandlæge Axel Carstens stiftede Sønderjydske Centralforening fra 1887.

30.

- 1) Thade Petersen (1866-1949) var uddannet ved det tyske præsteseminarium i Krop. Han var 1892-94 huslærer hos J. N. H. Skrumsager, 1894-1905 redaktør ved Hejmdal og derefter præst ved Haderslev frimenighed. - Personen Philipsen har ikke nærmere kunnet identificeres.